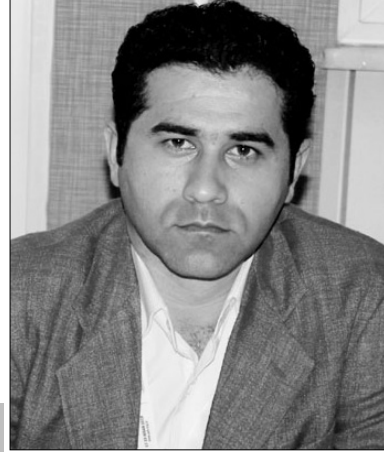

Vüsal NURU

QARAQASLI*

◆ Roman

*Müharibə siyasətçilərin oyunu,
dövlətlərin qazancı, ailələrin faciəsidir.*

– I –

Dağlardan əsən meh Dağdağan ağacının budaqlarına bağlanmış rəngli parçaları əsdirirdi. Kimin əli hansı budağa çatmışdı, paltarının ətəyindən, şalının yelənindən bir şivrim cırıb bağlamışdı, ağaca dil vermişdi. O tərəfin də, bu tərəfin də qadınları Dağdağana inanırdı. Onların Dağdağanı tanrının elçisiydi. Onların Dağdağanı məsciddən də, kilsədən də müqəddəs idi. Nə erməni dilində danışır, nə türk; hamının anasıydı Dağdağan ağacı; bircə ana dualarını bilirdi. Yalvarırdı ki, araya qan düşməsin. Araqarışdıranları göylərin hökmünə tapşırırdı.

Onların Dağdağan ağacı elə onlar kimi idi; səksəkəli, nigaran, gözləri yolda... Bu qollu-qamətli Dağdağan ağacından beş yüz metr sonra yol haçalanırdı, hərəsi bir kəndə gedirdi. Yanını basa-basa gələn beli şallı nənələr, başı örpəkli gəlinlər bu haça yolun qovuşağında görüşdülər. Dallarınca düşüb gəlmiş itlər də bir-biriylə iyləşdi, qoxlaşdı...

– Sabahın xeyir, ay Nora!

– Aqibətin xeyir, Firuzə can.

– Fatma can, bu sizin köpəy axşam bizim həyətə yenə gəlmişdi. Nə qə-dər qovdum, getmədi.

– Haykanuş xala, bu da qancığın orda tapıb. – Gülüşdülər. – Gör onun balaları nə qəşəng olacaq.

– Küçükləyəndə ikisini bizim oğlana verərsən. – Firuzə nənə arxaya çevrilib dedi. – Bizim iti hansısa əliqurumuş ağacdan asıb. Deynən, ay ciyaryanmış, beş-altı qoyunu uşağın əlindən alıb aparmısan, haramın olsun, bəs itin nə günahı var?

– Odey, o əsgərlərin işidir. Həyətdə toyuq-cücə qalmayıb. Guya bizi qorumağa gəliblər. Bizi kimdən qoruyullar?

* – Əvvəli

– Nora xala, sizinkilər nə deyir? Beş-altı oğru-quldurdu, milis tapa bilmir bunları?

– Deyir o başıxallı kişini qovan kimi bu ayı potaları da rədd olub gedəcək.

– O vaxta qədər qancıq da doğar, – Haykanuş onun qoluna vurdu, – oğlan gələr, hansını istəsə, aparar.

– Allah balanı minbudaq eləsin, ay Haykanuş. – Fatma nənə dedi.

– Amin. Amin. Sənin də balalarını...

Dağdağan ağacına çatanda Fatma çiyinə düşmüş örpəyini başına örtüdü. Dağdağanın gövdəsini öpdülər.

Boş budaq qalmamışdı.

– O yekə budağı aşağı qanır, qadan alım.

Cavan gəlin tullanıb yuxarı budaqdan sallanan şaldan tutdu, ehmalca aşağı dartdı.

– Ziba can, bu şal yadına düşürmü? – Bayaqdan bəri ağzını açmayan Aqnes arvad yələni qırmızı butalı, qırağı saçaqlı güllü yaylığı qoltuğundan çıxaranda köksünü ötürdü.

– Boy, həmin şaldı dana. Rəhmətlik kişi Ağdamnan almışdı. Hərəmişə birini. – Ziba şala baxıb ərini xatırladı.

– Dua eləyirəm, bu söz-söhbət buralardan yığışsın, araya qan-qada düşməsin, balalarımız sağ-salamat olsun...

– Amin. Ara qarışdıranın başı özünə qarışsın. Bizə müharibə-zad lazım deyil.

Qadınlar kəndə qayıdanda qırmızı güllü şal Dağdağan ağacının yuxarı budağında yellənirdi. Elə bil yalın döşündən hamıya görünməyə çalışırdı, amma hərənin başı özünə qarışmışdı. Bəziləri bir bəhanə tapıb kənddən köçürdü. Yükünü traktorun lafetinə, "QAZ 51"-in kuzasına doldurur, üstünə də arvad-uşağı mindirirdi. Ev-eşiyi itə, qonşuya tapşırıb, gedirdi.

– Bir şey bilməsə, İsfəndiyar getməz. Qardaşı Moskvadadı.

– Deyəsən, ara qarışır axı.

– Nolasıdı? On-on beş qoduğa görə adam da yerindən-yurdundan olarmı? Bəlkə də köçənlərin ayrı bir dərdi, azarı var. Evin içini bilmək olmaz.

– O gün Karapet deyirdi ki, xaricdən nə qədər erməni gəlib.

Əmirxanın çayxanasında hərə eşitdiyini danışdı.

Mövsüm kişi üçtəkərli motosikleti çayxananın həyətidəki çəkil ağacının kölgəsində saxlamışdı. Kim onu görürdü, çayxanaya gəlib Mövsüm kişiye yaxın əyləşirdi.

Hərə bir tərəfdən soruşurdu:

– Mövsüm qağa, sən yaxşı bilərsən, yeni mənim sinif yoldaşım o Baqrat, Qurqen bu kəndə girib mənə güllə atar? Rəhmətlik anam pendir dürməyinin birini mənə düzəldəndə, ikisini də o qardaşlara düzəldərdi. Deyərdi onların yolu uzaqdı.

– Atar, ə, niyə atmır? – Yanındakı kişi Mövsüm kişidən əvvəl dilləndi. – Bu qədər uşaq qırılır. İrəvanda iyirmi tələbəni öldürüblər; bizim uşaqları. Odey, srağa gün də Fazilin kiçik gədəsini gətirdilər. Qivlə haqqı, nə qədər döymüş-dülərsə, adam sifətindən çıxmışdı.

– Mövsüm qağa, sən hər gün dəyirmanı gedib-gəlirsən, rayonda nə danışirlar? Kənddən apardıqları uşaqları niyə qaytarmırlar?

– Biz köpəy uşağını adam sayan yoxdu də... – Kişi yenə səbrini cilovlaya bilmədi.

– Hökumət var? Hamısı kreslo davası döyür. Camaat da burda qalıb əl-ayaq altda. Sən qivlə, düz demirəm, ay Mövsüm?

– Ov tufəngimizi də əlimizdən alıblar. Almadıların, Mövsüm? Evinə gəlib sən tufəngini aldıların, almadıların?

Mövsüm kişi içini elə yanıqlı çəkdi, hamının bağırının başına od düşdü. Tərini dəsmala silib başını yavaş-yavaş tərətədi:

– Aldılar, – dedi. – Apardılar. – Qarşı stolda oturub domino oynayan milis Arifə gözücu baxdı.

Milis Arif elə bil bu gərgin oyunun içində, bu qədər səs-küyün arasında Mövsüm kişinin baxışlarını yanağında tərş şillə kimi hiss elədi. Başını qaldıranda göz-gözə gəldilər, o saat da yanağı pörtüdü.

Mövsüm kişinin qapısına rus zabitləriylə girdiyinə görə Arif özünü cənnətdən qovulmuş hesab edirdi, işinə də, rəisinə də, sovet hökumətinə də həmişə söyürdü. Arif Mövsüm kişinin üçtəkərli motosikletindən də utanırdı. O, uşaq olanda bu motosiklet onların doqqazının qabağında hər həftə dayanardı; Mövsüm kişi dəyirmandan gətirdiyi çuvalın birini doqqazdan içəri qoyub, başqa qapıya gedərdi. Onda kim deyərdi ki, yetim Arif bir gün Bakıda oxuyub, kəndə çiyripaonlu gələcək? Anası həmişə deyirdi: “Mövsümə canım qurban, onun əli üstümüzdə olmasaydı, Arifdən adam olmazdı. Onun bərəkəti oxutdu oğlumu”.

Milis Arif bir az yana sürüşdü, qarşısındakı adam aralarına girdi.

– İndi nə deyirsən, ay qağa, biz neynəyək?

– Kəndi qoyub getmək olmaz. – Mövsüm kişi əminliklə dedi. – Camaatı qızıdırıb, aranı qatmaq istəyirlər.

– Yanı deyirsən qalın burda, ölün?

Mövsüm kişi başını ağır-ağır tərətədi:

– Ölməyə burdan yaxşı yer varmı?

– Hələ o BTR... Sürüyə girən çaqqal kimi gəlir kəndə. – İxtiyar kişi çəliyini yerə vurdu. – Nə qədər ki biz qoyunuq, onlar da çaqqal olacaq. Elə deyirik erməni fağır, erməni qorxaq... Erməni onu eləməz, bunu eləməz. Bir də baxırıq, budey, yenə bıçağı saplıyıblar kürəyimizə. Biz tarixdən dərs almırıq də. Dədəmizi, babamızı öldürüblər, yenə demişik erməni qardaşdı. Əşşi, dəymə, fağır millət...

– Deyirsən neynəyək, ay İxtiyar kişi?

– Bu dəfə bağışlamaq yoxdu. Partlatmaq, dağıtmaq lazımdı. – O, əsasının başını stolun qırağına döyəclədi. – Üstünə hürən iti vaxtında qorxudub qovmasan, bir gün səni qapar.

– Onlar da bunu istəyir.

– İstəmir. – Mövsüm kişi dedi. – Camaat müharibə istəməz. Nə onlar, nə biz. Amma başda oturanlara bir bəhanə lazımdı.

– Hökumət dərdimizi desin, biz də başımızın çarəsini bilək.

İxtiyar kişi razılaşmırdı:

– Çarə odur ki, ilan başını vaxtında əzməliyik. Bu günə qədər bir üzümüzü görüblər, indi o biri üzümüzü də görsünlər.

– İxtiyar kişi düz deyir də... Bu nə deməkdi, kəndlərin başına post qoyub, sovetin gədə-güdəsini gətirib yığıblar ora. Kəndin gəlini var, qızı var. Hərəyə bir söz atırlar. Niyə axı məni bu qibləsizlər qorumalıdı? Məni qorumur ey, erməniyə qorxma-qorxma deməyə gəliblər. Hamısını qovmaq lazımdı.

Mövsüm kişi armudu stəkandakı çayından bir-iki qurtum alıb durdu. Papağını başına qoydu.

– Kənardan heç kim bizə heç nə eləyə bilməz. – Mövsüm kişi onun ağzına göz dikmiş adamlara dedi. – Aramızda düşmən olmasın. Satqın olmasın,

pərxəşlik qatmasınlar. Bu gün gəlib evindən tufəngini alan, sabah hər şeyini alar. Kişinin ya tufəngi getdi, ya papağı – eynidi.

Hər dəfə “Qaraqaşlı” tufəngi Mövsüm kişinin yadına düşəndə belə sarsılırdı, pərt olurdu, içinə çəkilirdi, bulana-bulana çıxıb gedirdi. Yollar bir yana aparırdı, xəyallar bir yana. İllərin o üzündə dayısını görürdü, gəncliyini tapırdı.

...Dayısıyla Çirişli dağın ətəyində ova çıxmışdılar. Kəklik kolun dibindən qanadlanmağa peşman olurdu.

– Bacoğlu, ovçunun təkçə gözü yox, hissiyyatı da gerek iti olsun. Bilsin kəklik hansı tərəfə meyillənir.

– Bilirəm, dayı.

– Bilirsən? Bilirsən, lap yaxşı. Al! – Tufəngi ona uzatdı. Başını qaldırıb göyə baxdı, sonra əlini uzadıb dedi: – Odey, o göyərçinləri görürsən? Birini vura bilsən, tufəng sənindi.

– Bəlkə ağı vurum? – Mövsüm göyərçinlərin içinə qarışmış ağ göyərçini süzdü.

Dayısı gülümsəyib, başını buladı.

– Hələ birini vur görüm...

Söz kişinin ağzında qaldı. Mövsüm ağ göyərçinin sinəsindən vurdu. Təsədüfdənmi, qismətdənmi, göyərçin dayısının iki addımlığına düşdü. Ölü quşu götürüb aşağı sallanan başına baxdı.

– Özü də lap qara qaşlı quşdu ha.

Dayısı sözünə bütöv kişiydi. Elə həmin gün tufəngi Mövsümə bağışladı:

– Atamın yadigarıdır. İndi sənindi, oğul! Sən tufəng ata bilirsən.

Həmin gün Mövsüm kişi tufəngin adını “Qaraqaşlı” qoydu. Fərqli tufəng idi, yüzlərlə tufəngin içindən Mövsüm kişi onu tanıyırdı. Lap elə gözü bağlı, əlini sürtüb bilərdi. Lüləsindən qundağına kimi əl işiydi. Mövsüm kişi o tufəngi çiyinə taxıb atın belinə qalxanda elə bilirdi ondan bəxtəvər adam doğulmayıb, bu yerlər ondan igidini görməyib...

Bayaqdan bəri boğuc gələn bağırtı aydınlaşdı. Hamı uşaq səsinə tərəf boyladı. Mövsüm kişi motosikletin üzünü döndərmişdi, adını eşidib dayandı. Mühərriki söndürdü.

Uşağın üzü görünəndə səsi aydınlaşdı:

– Mövsüm qağa, Mövsüm qağa... vurdular... Öldürdülər...

On iki, on üç yaşlı oğlan gəlib özünü çayxananın çəpərli qapısına yaralı quş kimi çırpıdı. Əllərini dizinə qoyub tövşüyə-tövşüyə udqundu.

Sonra başını qaldırıb ağlaya-ağlaya dedi:

– Vurdular, Mövsüm qağa... Atamı vurdular... Atamın canı... özüm gördüm... Getdilər getirməyə.

Uşaq gəldiyi kimi də qaça-qaça qayıtdı.

Milis Arif hamıdan əvvəl durdu. Kimin əlində nə vardı, yerə qoyub uşağın dalınca götürüldülər.

– Bunlar qudurdular.

– Hər gün biri ölür... Hara baxır ey bu hökumət?

– Bizim əlimizdən silahı alır, o it uşağına veririlər.

– Yox ey, bunların dərşini vermək lazımdı... Mən deyirəm də... İtnən yoldaşlıq elə, çömağını yerə qoyma... – İxtiyar kişi çəliyini silkələdi.

Mövsüm kişi onların dalınca gedirdi. Elə hey beynində çək-çevir edirdi: “Son vaxtlara qədər bu kəndlərdə, bu torpaqlarda heç kimə fərq qoyulmazdı. Laləli örüş də, yalın ətəyi də, gədik də, əriyin altı da, moruq kolları da, Çirişli dağ da, bulaqlar da hamının idi. Kim kimin ağzından “sən o millətdənsən, mən bu millətdən” sözünü eşidirdi? “Bizim Qarik” deyirdik... “Ayaqqabını kim tikib? Bizim Qarik”. “Sarımsaq

turşusu... Mane xalanındı", "Bizim Arevik nənə rəhmətə gedib...", "Ara, Yaşar gələndə düzələcək", "Ara Xasan, ev də, mal-qara da sana amanat. Qapını bağlamadıx. Biz getdix Yerevana. "Kim çeynədi keçdi bu doğmalığı?"

Mövsüm kişinin başında səslər bir-birinə qarışmışdı. Bir də onda ayıldı ki, gəlib çatıb kəndin ortasına. Elə bil kişi çayxanadan bura gələncən on il qocalmışdı. Hay-haray necə çaşdırmışdısa onu, motosikletini də unutmuşdu.

Sadayın qara xəbərə açılan darvazasında milis maşını dayanmışdı.

Özünü yetirən kənd camaatı boynunu büküb üç-üç, beş-beş həyətdə durmuşdu. Zenciri burulub-burulub ağaca dolaşmış it boğula-boğula ulayırdı. Qadınların vay-şivəni kişiləri də kövrəltmişdi.

– Nə vaxta qədər meyit basdırmalıyıq? Dəstə toplamaq lazımdı. Cavab verməliyik. – Mövsüm kişi oğlu Əbülfətin üzünü bir topa adamın arasında görməsə də, səmindən tanıdı. Onlara yaxınlaşdı.

Əbülfət milis rəisindən silah tələb edirdi.

– Yığdığınız tüfəngləri qaytarın! Heç olmasa kənd özünü qorusun. Gündə biri ölür. Gəlib aparıb döyürlər. Neynəyə bilirsən, rəis? Get tut də! Demirsən cinayətdi? Ağdamda özünümüdafiə dəstələri yaradıblar. Könüllülər taboru var. Bir köpəyoğlu kəndlərə yaxın düşə bilmir. Biz burda hər gün qonum-qonşunu, dost-tanışı basdırırıq...

– Düz deyir Əbülfət. Sabah kəndə girib hamını qıracaqlar. Bakıdan kömək yoxdur də. Görmürsüz? Sən qabağın ala bilirsən?

– Kəndin kişiləri kəndi qorunmalıdı. – Hərə bir tərəfdən Əbülfətə hay verirdi.

– Əsgəranda, düz şəhərin ortasında bizimkiləri öldürdülər. Yataqxanada üç tələbə qızın dərisini soydular. Hərə bir tərəfə yozdu. Dedilər, bu şəxsi məsələdi, o mübahisədi, ay nə bilim, nədi. Milis araşdırır, prokuror baxır. Kolxozun həyətidə Qrişaya bir şillə vurmuşdum, milis on beş gün məni içəridə saxladı. Bir paçka da pulumu aldı.

– Ayə, ay bala, elə danışib cavanları qızısdırma.

– Kəlbəcərdə, Laçında camaatın evinə girib yandırdılar, onda da dedilər ki, hökumət var, cinayəti cəzasız qoymaz.

– Ay kişi, odu körükləmə...

– Bəlkə yalan deyirəm?! Ağdama gedib-gələ bilmir ey bu camaat, daşa basırlar. Buna da gah deyirlər uşaq-muşaq işidi, gah deyirlər, cinayətkar dəstədi, milis axtarır. Yatın fil qulağında. – Kişi danışa-danışa hirsindən pörtmüşdü. Sözü deyib daşın üstündə oturdu. Siqaret yandırdı.

Əbülfət dedi:

– Bu müharibədi, rəis... Bu xuliqanlıq-zad deyil. Şəxsi məsələ belə olmur. Camaatın başın qatmayın, qoyun vaxtında cavab verək. Arxanızda duraq.

– Silah lazımdı. Ordu qurmalıyıq. Milis də kənd camaatına kömək ələməli. Gərəkdir o BMP kəndə bir də girməsin.

– A bala, bəsdirin, hökumət var, qanun var...

Əbülfət atasını görəndə susdu. Hamı çevrilib Mövsüm kişiyyə baxdı. Elə baxdılar, elə bil onlar da Mövsüm kişinin birdən-birə qocaldığını görürdülər.

Milis rəisi adamların arasından aralanıb Mövsüm kişiyyə yaxınlaşdı.

– Sən nə deyirsən, Mövsüm dayı? – Rəis astadan soruşdu.

Mövsüm kişi ağır-ağır başını yırğaladı:

– Əbülfət haqlıdı. – dedi. – Camaatı qorumaq lazımdı.

Əbülfət kimi hamının gözü Mövsüm kişinin ağzındaydı. İstədikləri cavabı alanda rəisin sözüne qulaq asan olmadı. Əbülfət əlini qaldırıb hamını arxasınca çağırırdı. Kəndin cavanları elə həvəslənmişdilər ki, İrəvana qədər getməyə hazır idilər.

* * *

Üstünə ağ boyayla xaç çəkilmış BMP kəndə girəndə həmişəki kimi nigaran baxışlar pəncərələrdən, qapıların arasından boylandı. Maşının üstündə oturan iki zabit əllərindəki "Ağdam" konyakını arabir başına çəkib qurtumlayır, aralarında nəse danşır, kiminsə anasına söyür, saymazıyana gülüşürdülər.

Sadayın matəm çökmüş həyətinə qonşulardan stol-stul daşıyan cavanları görəndə zabit altında çapdığı atı şillələyirmiş kimi, dəmiri danqıldadıb, saxlamağı əmr elədi. BMP dayandı. Zabit uzun skamyanın başından-ayağından tutub aparən iki oğlanı yaxına çağırtdı. Nisbətən hündür, dolu bədənli oğlan yaxınlaşdı. Zabit dili dolaşa-dolaşa stolları hara apardıqlarını soruşdu. Aldığı cavaba istehzayla güldü, boğazını artlayıb oğlanın qarşısına tūpürdü. Başını çevirib maşının üstündəki yoldaşına baxdı:

– Odin baran umer!¹ – dedi. Özünü gülməyə məcbur elədi. Üzünü oğlana çevirəndə çənəsinə dəyən yumruqdan yığıldı. Gülüş qəfil kəsildi, birdən-birə araya gərgin sükut çökdü. Maşının üstündəki zabit elə bunu gözləyirmiş kimi, söyə-söyə ayağa durdu, avtomatın çaxmağını çəkib buraxdı. Havaya güllə uçurtdu. Lyukdan iki silahlı əsgər çıxdı. Zabitə kömək elədilər, o qalxdı, söyə-söyə əmr verdi. Oğlanı BMP-yə mindirməyə çalışdılar. Qolunu qarırb kürəyinə yığdılar. Zabit avtomatını səs-küyə qaçıb gələnələrə tuşlamışdı. Hədələyirdi, deyirdi bir adam qabağa çıxsə, öldürəcək. Hərə bir tərəfdən zabiti dilə tutur, xahiş edirdi ki, oğlanı buraxsın, bir qələtdi eləyib. Oğlanı lyukdan maşına girməyə məcbur elədilər.

BMP gedəndə oğlanın anası əli yerdən, göydən üzülmüş halda yolun ortasında yerə çökdü. Gah dizini döydü, gah başını. Milis rəisi söz verdi ki, elə indi dallarınca gedib danışacaq, oğlanı qaytaracaq. Ananı birtəhər inandırıb yerdən qaldırdılar.

Rəis bilirdi ki, getməyin heç bir mənası yoxdu. Əbülfətə haqq qazandırirdi. Kəndə girib adam qaçırtmaq quldurluq idi. Onun gücü, hökmü bu quldurlara çatmırdı. Özünü hamının yanında alçalmış hiss edirdi. Elə buna görə də BMP-nin arxasınca gedirmiş kimi, dərhal camaatın arasından uzaqlaşdı. Camaat Sadayın həyətinəki yas çadırında axşama qədər çaydan içib əsəbiləşə-əşəbiləşə danışdı.

Gecənin bir aləmində Mövsüm kişi arvad-uşaqdan xəbərsiz Xocavəndə gəldi. Rayonda komendant saati çoxdan başlamışdı. Boş küçələrdə sovet əsgərləri, hərbi maşınlar, saqqallı erməni zabitləri gözə dəyirdi. Mövsüm kişi arxa küçələrdən hərənib Arakelin ikimərtəbəli evinə gəlmişdi. Eyvana qalxan tənək ağacının salxım-salxım üzümü yola boylanırdı. Mövsüm kişi yerdən çinqil götürüb qapını danqıldıtdı. Əlini saxlayanda ucadan çağırtdı:

– Arakel! Arakel!

Zəncirdəki it hürməkdən boğulurdu. Bağlandığı ağacı az qalırdı kökündən çıxara. Budaqlar, yarpaqlar hasarın üstünə sūrtülürdü.

Darvazanın başındakı işıq yandı. Dabanı çinqıla sūrtülən ayaqqabının səsləri yaxınlaşdı. Qapının rəzəsi şaqıldayıb geri siyirdi. Arakel Mövsüm kişini gecənin bu vaxtı qarşısında görəndə əvvəl duruxdu, sonra darvazadan çıxıb sağa-sola boylandı. Mövsüm kişinin qolundan tutub içəri dartdı. Tez qapını örtüb rəzəsini vurdu:

¹ - Bir qoyun ölüb

– Ara, Movsum can, san hara galmisan?

– Necə yəni hara gəlmişəm? – Mövsüm kişi bozardı.

Arakel onun sualını dərhal anladı. Qoluna girib evə tərəf dartdı. Eyvanın işığı yandı. Arakelin arvadı Haykanuş aşağı boylandı:

– Yeqoğı ov e, Arakel?²

– Ners ari.³ – Aşağıdan yuxarı bağırıldı. – Mövsüm kişini içəri dartdı. – Gal, gal, Movsum can. Xoş galmisan.

Taxta pilləkənlə yuxarı qalxdılar. Pilləkənin başına çatanda Haykanuş evdən çıxdı.

– Xoş gəldin, Mövsüm can. Bu gecə vaxtı...

Arakel Haykanuşu qapının ağzından kənara itələdi.

– Qna, nor tey badrasti.⁴

İçəri girdilər. Arakel çilçırağın bütün işıqlarını yandırdı. Stolun başındakı stulu dala çəkdi. Mövsüm kişi əyləşəndə qarşı divara vurulmuş xalının üstündə Arakelin qoşalülə tufəngini gördü. Mövsüm kişi bu evə gələndə o tufəngi həmişə yerində görüb. Amma indi o tufəngin yerində olması ona ağır gəldi, pərt oldu. Arakel də gördü ki, Mövsüm kişi həmişə gördüyü tufəngə bu dəfə ayrı gözlə baxır.

Arakel onun sağında oturdu:

– Bura necə gəldin, Movsum? Demirsən sani tutarlar? Demirsən...

– Arakel, – Mövsüm astadan dedi. Arakel sözünü kəsib diqqətlə ona baxdı. – Niyə mən öz elimdə-obamda qorxmaliyam?

– Movsum... sana qurban bu can, ara. Mani ayının ağzından almisan. Hamaşa uzumu galan-gedan qonağın qabağına ağ çıxartmışam. Sana gora. Biz qardaşıq. Amma indi...

– Nə indi, Arakel?

– İndi bizi uz-uza qoyullar. Bax ha, park astcu,⁵ san yena manim qardaşımın. Astcu yetvumem⁶ onlar bizi da saymırlar. Hokumatı da. Aranı qarışdırırlar var, ara. Duşman qoyurlar bizi. Man bilmiram. Amma kilsada danışırlar...

– Nə danışırlar?

– Muxariba... Qarabağda dövlət qurmaq istayırlar. Bizimkilar da yox ha... bu galanlar. Moskvadakılar, Suriyadakılar, Livandakılar, ela Fransadakılar da... Birləşiblər...

– Nə dövlət? Nolib Azərbaycan dövlətinə?

– Vallah, man bilmaram. Baxma ki, buraların komsomol katibiyam. Siyasat manim girdiyim kol deyil ha. Onu biliram ki, bir neçə dasta var. Harda turklari gorurlar, oldururlar. Yerevandan qovurlar. Araya qan salırlar, Movsum. Onlara ela amr olub. Kima lazımdı muxariba?

– Kəndə bu gün də bir cənazə gəldi. Cavan oğlanı örüşdə vurublar. Çobanı. – Mövsüm kişi əlini qaldırıb barmaqlarını açdı. – Bir həftənin içində beş nəfər... Sabah dəfn olunacaq. Hara gedirsən, kiminlə danışırsan, bilmirəm. Lap elə get kilsədə denən. Dəfn vaxtı bir adama güllə atsalar, məndən incimə. – Mövsüm kişi stuldan durdu. – Bir cavan oğlanı da BMP apardı. Onu da tap, kəndə göndər.

² - *Kimdi gələn, Arakel?*

³ - *İçəri gir*

⁴ - *Yeri, təzə çay qoy.*

⁵ - *Allaha şükür*

⁶ - *Allaha and içirəm*

Haykanuş stəkanları, qənddanı qoyduğu siniylə içəri girdi. Gördü Mövsüm ayağa qalxıb getməyə hazırlaşır, dayandı.

– Mövsüm, hara gedirsən? Çay gətirirəm...

– Qalsın gələn dəfəyə. Zəhmət çəkmişən, sağ ol.

Arakel Haykanuşa baxdı. Başıyla işarə elədi ki, çəkilsin. Əl atıb tufəngini divardan götürdü. Pencəyini qapının arxasına vurduğu mıxdan alıb çiyinə atdı. Pillekəni tələsik düşüb Mövsüm kişinin dalınca darvazaya yaxınlaşdı.

– Sən hara? – Mövsüm onu darvazanın qarşısında dayandırdı. Pencəyinə, əlindəki tufənginə baxıb soruşdu.

– Geda bilməzsən. Komindat çastdı. Movsum... Gormadin kopak uşaqları kuçalara tokulub?

– Məni öz elimdə, obamda yaddardan sən qoruyursan?

– Yox ara, adam olsaydılar çıxmazdım. Bunlar adam da deyil ha, heyvan da deyil... Heç man da bilmiram nadir... Tufəngin hanı? Heç olmasa onu goturaydın.

Mövsüm kişi istədi desin: “Nə tufəng? Sizə görə ət baltamızı da, dəhrəmizi də hökumət əlimizdən alıb” – demədi.

– Ova çıxmamışam.

– Movsum can, sən manim canım imkan ver birlikdə gedək. Hamışaki kimi. Man da darıxıram... Yolda bir az da danışarıq. Ha? Sabah başımıza na oyun galacax, bilmirik.

– Sən get, gör oğlan hardadı. Buraxsınlar. Kəndə ötür. Özüm gedərəm.

Mövsüm kişi darvazadan çölə çıxdı. Arakel onunla dabanbasma yeridi. Yolların kölgəliyinə qarışdılar.

* * *

Tabut kişilərin çiyində yırğalana-yırğalana kəndin başındakı məzarlığa yollanırdı. Yeniyetmə oğlan atasının qara çərçivəli şəklini tutmuşdu, arabir gözünün yaşını ovcuyla silirdi. Hamıdan küsmüş qara xallı iti onun yanınca qulağını, quyruğunu sallayıb gedirdi. Onlardan qabaqda gedən molla həvəslə dua oxuyurdu. Elə bil istəyirdi səsi onlara düşməni çıxmış adamların qulağına dəysin, dindən-imandan qorxsunlar. Molla heç kimin anlamadığı dildə hamını arxasınca aparır, arxayın salmağa çalışırdı. “Qorxmayın, – deyirdi, – Allah Taalanın kitabı oxunan yerdə, müqəddəs kəlamı səslənəndə Ağam Əbəlfəzə atılan oxları mələklər göydə yandırır, külünü küləklər sovurub. İnşallah ki, Xudavəndi aləm dualarımızı eşidər...”

Qəbiristanlığa bir az qalmış, qarşı tərəfdən iki güllə açıldı. Qeyri-ixtiyari hamı çiyini dartsa da, tabutu buraxmadılar. Başqa vaxt olsaydı, bəlkə də, kimsə ağızına gələnə söyərdi. Cənazəyə görə heç kimin cıncırı çıxmıdı.

Molla üreklənib ağacın arxasından çıxıb yerinə qayıtdı.

– İnşallah hamı salamatdı? – soruşdu.

– Havaya atdılar.

– Qorxutmaq istəyirlər.

– Səbr eləyin... Səbr Allahın adıdır. – Molla dedi.

İt üzünü qarşı kəndə tutub hürürdü. Hamının əvəzinə ya söyürdü, ya da hədələyirdi.

Üçüncü güllə səsi eşidiləndə itin səsi birdəfəlik kəsildi. Onda camaat dəfndən qayıdırdı, elə həməni yerdə, qəbiristanlıqdan bir az aralıda.

– İti vurdular. Köpəy uşağı iti vurdu... – Sabir bağırdı.

– Mollanı qaldırın...

Molla suyu təzəcə qurumuş arxa uzanmışdı.

Oğlan hamının arasından keçib özünü itin üstünə atdı. Bayaqdan bəri özünü tox tutmağa çalışsa da, indi hönkürə-hönkürə ağladı.

– Qada-bəla dördayaqlıya gəlsin. Adama bir şey olmasın. – Qoça kişi əsəbləri soyutmağa çalışdı.

– Bu, qada-bəla deyil ey, düşmən gülləsidir. Bu, alçaqlıqdı. Bu, yerə-göyə sığmayan hərəkətdi.

Hamı deyiniirdi.

Mövsüm kişi susmuşdu. Deyiləsi sözləri dilinə gətirə bilmirdi. Gecədən bəri qovrula-qovrula qalmışdı. Nə vaxt gözünü yummuşdu, xalçanın üstündə Arakelin tütəngini görmüşdü. Səhərə qədər gah eyvanda oturub-durmuşdu, gah bağda gəzinmişdi. Bir tərəfdən də Arakelə inanmaq istəmişdi. “Heç olmasa o xəyanət eləməz. Dəfndə çiyini tabutlu adamlara bir şey olsa, ah-nalə yeri-göyü yandırır. Onda bu qonşudu, bu doğmadı, bu sizindi, bu bizimdi olmayacaq”. Mövsüm kişi səhərə qədər hər şeyin ağını-bozunu fikirləşmişdi. İndi itin qəfil vurulmağı onun arına gəldi, heysiyyatına toxundu. Bilmədi pərtliyini necə gizlətsin.

– Nə deyir, ə, bunlar? – Kişi bar-bar bağırırdı, – Yəni istəsək sizi də it kimi öldürərik?

– Kiri, bala, kiri... Onların Allahı yoxdu. Dinmə.

– Bizim var, ona görə itimiz də ölür, igidimiz də.

– Bunların anasını ağılatmaq lazımdı. – İxtiyar kişi əsəbiləşdi. – Mən deyirəm də... Nə olub bu kəndin kişilərinə? Niyə bu köpəy uşağının əlində aciz qalmışıq? Hamısını sürüyüb bu torpaqlardan çıxartmaq lazımdı... Bir erməni küçüyü buralarda qalmasın. Bəsdirin humanist olduq. Bu, humanistlik deyil, bu, artıq qorxaqlıqdı. – O, sözünü yerə çəliklə möhürlədi.

İti yolun başında basdırdılar, başına iri bir daş qoydular. Oğlanı yasalaya-yasalaya kiritməyə çalışdılar. Hərənin başında bir fikir var idi. Hərə bir yol axtarırdı qisas almağa. Bir plan da oğlanın başında dolaşırdı. Sınıf yoldaşının anası Mayranuşun erməni olduğunu indi anlamışdı. Həmişə getdiyi ev, oturduğu süfrə, o gülərüz gəlin indi onun üçün başqalaşmışdı, erməni olmuşdu. Oğlan gecəni gözləyirdi.

Milis bölməsinin qarşısına yığılan adamlar silah tələb edirdilər. Deyirdilər, heç olmasa camaatın ov tütənglərini qaytarsınlar.

Rəis and-aman eləyirdi:

– Ayə, niyə mənə başa düşmürsüz? Mən köpəy oğlu, kiməm axı? Əmr qulu. Andıra qalsın bu forma, mirata qalsın bu paqonlar. Ayə, mən də sizin kimi o murdar olmuşları tutub mələtmək istəyirəm dana. Qoymurlar. Mən sizə silahı hardan verim? Necə verim? – Belindəki qoburdan tapançasını çıxarıb alnına dayadı. O, bir neçə dəfə tətii çəkdi. Çaqqılıları hamı eşitdi. – Görürsüz? Özümə vurmağa da gülləm yoxdu. – Camaatı arxayın sala bildi, dedi çalışıb ordan-burdan silah tapacaq.

– O milisdi, heç vaxt camaatın əlinə silah verməz.

– Verər, niyə vermir? Görmür kəndin camaatı nə gündədi? Özü də bacara bilmir.

– Bu, qodux-modux işi döyül, tutub sutqalığa basa. Müharibədi!

Kim tütəngini gizlədə bilməmişdi, üzə çıxartdı. Patrondaşını belinə bağladı, gedib durdu Eyvazın, Əbülfətin arxasında. Kəndin başındakı söyüdlükdə gecə-gündüz növbələşib keşik çəkildilər. Yoldan bir az aralıda çuvalları torpaqla doldurub üst-üstə yığımışdılar. Kimin həyətidə köhnə təkər var idi, gətirmişdi. On-on beş butulkaya nöyüt doldurub ağına əski

tıxamışdılar. Deyirdilər BMP bir də kəndə gəlsə, bu dəfə yandırıb atacaqlar lyukdan içəri.

– Əbülfət, belə olmaz. – deyirdi rəis, – Bizim o BMP-yə gücümüz çatmaz. Rusundu.

– Çatmasa da, gücümüzü göstərerik. Könüllülərdən dəstə düzəldəcəm.

– Burda təcrübə olmalıdı. Döyüşün sirlərini bilən zabitlər lazımdı...

– İbad gəlir. Balaca qardaşım. Rusiyada əsgərlikdədi. Məktub yazıb.

– Zabitdi?

– Yox, əsgər.

– Əsgər gəlib neynəyəcək? Budey, bunların hamısı bir əsgərdir də. Dəstəyə komandır lazımdı. Camaatı qırğına vermək olmaz.

* * *

Həmin gün gecə Mayranuşun həyətinəki ot tayası yandı. Alovu buludların üzünü qızartdı. Mal-qoyun qorxudan dil açdı.

Əsində, evi yandırmaq istəmişdi oğlan. Pəncərədən baxıb Mayranuşu görmüşdü, yuxulu körpəsinə süd əmizdirirdi. Azər dərs oxuyurdu. Bir az baxmışdı, ordan gedib tövlənin ağzını açmışdı, dananın hörüyünü kəşmişdi. Sonra əlindəki nöyütlü əskiyə od vurub, atmışdı saman tayasına. Nə samanlığı söndürmək oldu, nə də pəyənin çardağındakı quru yonca preslərini. Oğlan pilləkəndəki qaloşları, çəkələkləri, zivədəki paltarları da yığıb tayanın üstünə atmışdı. Bircə körpənin əskilərinə, bələyinə dəyməmişdi.

Heç kim soruşmadı Mayranuşun tayasını, pəyəsinə kim yandırıb. Heç Mayranuşun əri Sabir müəllim də söhbəti böyütmədi. İt vurulanda ordaydı, elə iri daşı tapıb gətirən də Sabir idi. Söz-söhbət başlayandan bəri o özünə yer tapmırdı. Nə kəndə əvvəlki kimi çıxırdı, nə də evdə otura bilirdi. Hər ölən kənd uşağına görə özünü söyülmüş, alçalmış hiss edirdi.

Mayranuşu qovsaydı, Azəri də, hər gecə qucaqlayıb yatdığı körpə Azərini də götürüb, birdəfəlik gedərdi. Dözə bilməzdi Sabir, ürəyi tab gətirməzdi. Onun həyatı Mayranuşla başlamışdı. Tələbə vaxtlarından bir-birlərini sevirtilər.

Qonum-qonşu tez dağılışdı.

Mayranuş gəlib onun yanında çömbəldi.

– Uşaqların yanında ağlama.

– Ağlamıram. – Sabir burnunu çəkib dedi. – Tüstü gözümü deşir...

– Bağışla... – Mayranuş pıçıldadı.

– Sənin günahın deyil. Bunu sənə görə yandırmadılar. Mən dalaşmışdım...

– Sabir ağzından tökülən yalana Mayranuşu inandıra bilmədiyini hiss elədi.

– Bəlkə gedək burdan? Atamla danışaram...

– Evimiz buradı, Maya. – Sabir sərt dedi sözünü. Qızının başından öpüb, ayağa durdu. – Mənim ermənilərin içində bir işim yoxdu. Bir də... – Sabir ağzından çıxan sözü tuta bilmədi. Ox olub Mayranuşun ürəyinə saplandığını, dəlib keçdiyini gördü. Mayranuş sadəcə udqundu.

– Bağışla... – Sabir onun yanından keçəndə pıçıldadı.

Səhər axırıncı dərs Sabir sinfə girəndə duruxub qaldı. İçəridə bircə Azər idi, o da arxa partada oturmuşdu. Qızarmış gözlərindən bilirdi ki, ağlayıb.

– Uşaqlar hanı?

– Getdilər. – O, qəhərləndi. Başıyla lövhəni göstərdi.

– Niyə? – Sabir çevrilib lövhəyə baxdı. İri hərflərlə "Arvadı erməni! Oğlu erməni!" yazmışdılar. Silgini götürüb tez-tələsik yazıları sildi. – Dur get evə.

Axşamtərəfi məktəbin direktoru Saday da, müəllimlər də Əmirxanın çayxanasına yığırdılar. Sabir əmin idi ki, Saday müəllim oğlunun qisasını ondan almaq istəyir. Yoxsa, bir uşağın hünəri nəydi tarix dərsinə girməyə?!

Sabir çayxanaya girəndə özünü kökləmişdi. Gəlib uzun dəmir stolun ayağında durdu. Yanındakılar aralaşmaq istəyəndə, qoymadı:

– Ay qonşular, – ucadan dedi. – Bəli, Mayranuş erməni qızıdır. İndi bu müharibədə onun nə günahı var? O, axı, kimə güllə atıb? Erməni qızı olanda nə olar? O da adamdı axı. Ya mənəm nə günahım var? Sevmişəm, evlənmişəm də. Burda hamınız bizim toyda yeyib-içib oynamısınız. Arvadım erməni qızıdır deyə indi mən pis adamam? Yaxşı, körpələrimin nə günahı var? Bu günə qədər erməni sizin də süfrənizin başında otururdu axı. İş yoldaşınız, kirvəniz, ustanız, qohumunuz... Kolxozda hamı bir yerdə işləmir? Bu günə kimi bizimlə ermənilər qaynayıb-qarışmışdı. – O, əlini birləşdirib, barmaqlarını bir-birinin arasından keçirdi. – Bax belə. İndi kimdi düşmən?

Sabiri məzəmmətlə süzən qonşu kişi ucadan:

– Qayınların! – dedi.

– Əgər qayınlarım əlinə silah alıbsa, o, səndən əvvəl elə mənəm düşmənimdi.

– Onu görərik, Sabir müəllim. – Kişi istehzayla dedi.

Sabir səhər məktəbə getmədi. Tövləyə girib dananın ikisini də hörüydən açdı. Döyə-döyə haylayıb çölə çıxartdı. Mayranuş itin səsinə çıxanda ərinin də hirsini-hikkəsini gördü. Bir neçə dəfə ondan nə etdiyini soruşdu. Sabir cavab vermədi. Danaları doqqazdan çıxardıb getdi. Getdi, bir də şər qarışanda gəldi. Üstündən yolların tozu-torpağı tökülürdü. Qoltuğunda çuvala bükülü uzun nəşə var idi. Qapının ağzına qoyub içəri girdi. Oğlu ağlayırdı. Onu görəni kimi səsinə kəsdi. Durub o biri otağa getdi.

O, yuyunub gələnə qədər Mayranuş stola təndir çörəyi, pendir, göy soğan düzmüşdü. Sabir oturanda dolu nimçəni onun qarşısına qoydu.

– Azər niyə ağlıyırdı?

– Fikir vermə.

– Çağır bura...

– Məktəbdə dalaşılıblar.

– Çağır, Maya.

Mayranuş oğlunu qapıdan çağırırdı.

– Sabir, xalam Bakıdadı... Şura xalamı deyirəm. Bəlkə...

– Biz heç yana getmirik. – Onun nə deyəcəyini bilmişdi.

Oğlu qapıda görünəndə çağırılıb qarşısında oturtdu. Uşaq başını qaldırmırdı, üzünü atasından gizlədirdi.

– Niyə dalaşmışsan? – Sabir cavabı təxmin eləmişdi.

Atası bir də soruşanda o mızıldandı:

– Erməni oğlu dedilər. Mən də vurdum.

– Nahaq vurmusan. Eşşəy oğlu, donuz oğlu deməyiblər ki. Erməni də sənin, mənəm kimi insandı də. O, bir millətdi, biz bir millət. Anana görə utanırsan?

– Yox.

– Bəs niyə elə bilirsən səni söyüblər?

Evin üstünə daş düşdü. Şiferlə üzü aşağı diyirləndi. Sonra biri də danqıldadı.

Sabir durub çölə qaçdı. Qapıdan çıxan kimi bağırdı:

– Kimdi, o? Bura gəl görüm! Kimsən? Nə istəyirsən?

Qaranlıqda kölgələr, ayaq səsləri çəpərin qırağından qaçıb uzaqlaşdı.

Onun dalınca Mayranuş da, oğlu da çıxmışdı.

– İçəri girin.

– Biz axı bu adamlara neynəmişik?

– Uşaqlardı. Qanmırlar. – Sabir ayaqqabılarını geyinib qapının dalına qoyduğu bükülünü götürdü.

– Biz də gedirik. – Mayranuş da ayaqqabılarını tez-tələsik geyindi.

– Hara?

– Sən hara, biz də ora.

– İçəri girin.

– Qorxuram. Birdən girib məni də, uşaqlarımı da öldürdülər?! Sən də evdə yoxsan...

Sabir susdu. Mayranuş onun razılaşdığını anlayıb uşağı qucağına aldı. Azər onlardan qabaq atasının qaloşlarını geyinib, heyətdə hazır dayanmışdı. Qapını örtüb çıxdılar.

Sabir Mayranuşu haqlı hesab elədi. Onun dediyi kimi ola bilərdi. Fikirləşə-fikirləşə gəlib çıxmışdı Mövsüm kişinin darvazasına. Yerdən çınqıl götürüb qapını döydü. Sonra qapını aralayıb başını içəri saldı.

Çağırıldı:

– Əbülfət. Ay, Əbülfət! Eyvaz!

– Gəl. Ay oğul, gəl içəri. – Mövsüm kişinin səsi eyvandan gəldi.

Sabir:

– Burda gözlə...

– Birdən burda...

Sabir içəri girdi. Mövsüm kişi aynabənddə oturmuşdu. Qolunu sürəhiyə qoyub aşağı baxırdı.

– Yuxarı qalx, müəllim.

Sabir pillələri iki-iki qalxdı.

– Axşamın, xeyir, qağa! Əbülfətdən, Eyvazdan kim var evdə?

– Gəl otur.

Mövsüm kişi adam sərrafıydı. O, Sabirin halını qırımından bildi.

Sabir bükülünü stolun üstünə qoyub açdı:

– Bu gün aldım.

Mövsüm kişi tüfənglərdən birini götürüb baxdı. Nömrəsi silinmişdi.

– Məni də dəstəyə alsın. – Sabirin səsi ilk dəfəydi bu qədər acizənə çıxırdı.

Çayçı Əmirxan Mövsüm kişiye bir-iki kəlmə pıçıldamışdı.

– Get uşaqları çağır, evə gəlsinlər. – Mövsüm kişi adəti üzrə sözü bir dəfə deyirdi. Sabir durub heyətə düşdü.

Mövsüm kişi üzünü evin qapısına tutub içəridəkilərə səsəndi:

– Ay bala, ay gəlin, süfrə aç, qonağımız var.

Mayranuş pillələri utana-utana qalxırdı.

– Gəl bala, həmişə gəldiyin evdi. Darvazada niyə qalmısan?

– Axşamınız xeyir. – Mayranuş sızılırdı.

İçəridən gəlin çıxdı. Salamlaşdılar. Gəlin uşağı qucağına alıb əzizləyə-əzizləyə içəri girdi.

– İbad da bir-iki həftəyə gəlir. – Mövsüm kişi dedi.

Sabirin qırışığı açıldı.

Bir az keçmiş, gəlin eyvana çıxdı:

– Yemək hazırdı.

Mövsüm kişi Sabiri içəri dəvət elədi. İri qazanın qulpundan tutub aşağı düşürdülər. Motosikletin yüklüyünə qoyub kəndirlə bağladılar.

Sabir tüfəngləri də qazanın yanına uzatdı. Kənara  ekildi.

– Apar, uşaqqlar yesin. – Mövsüm kişi Sabirin kürəyinə ehmalca vurdu.

Sabir bir Mövsüm kişiyə baxdı, bir motosiklet . İnana bilmirdi. Kişi heç vaxt heç kimə motosikletini verməzdi.

– Soyutma bala, uşaqqlar acdı.

Sabir motosikleti həyətdən çıxaranda, ürəyində inandığı bütün m q d sl r  yalvarırdı, istəyirdi indi hamı – daş atan uşaqqlar da, Əmirxan da, g z-qaş oynadıb aradan çıxan qonşuları da, Saday m ellim də onu Mövsüm kişinin motosikletində görsün. Bundan sonra kimin hünəri nəydi o gələndə durub siviş ?!

* * *

Amaras Monastırında Baş keşiş Mxitar Manukyan havaya xaç  ekib s z n  “Amin”l  m h rl y nd n sonra məşvərət bitdi. Hamı durub yavaşı-yavaşı dağılışıdı. Mxitar səlahiyyətli qonağa xüsusi ehtiramla yanaşıdı. Bayaq k rs d n dediyi sözləri qaşıya qədər bir də təkrarladı. Onun kimi bir rus podpolkovnikinin erməni xalqına göstərdiyi xidmətə görə tanrıya minnətdar olduğunu, erməni xalqının yaxşılığı heç vaxt unutmadığını dedi. İstədi ona daha səmimi olmaq  c n adıyla müraciət eləsin, rütbəsini iki dəfə t krarlayıb dayandı, Levonun bayaq dediyi ad onun yadına düşmürdü:

– Aleksandır Qarçakov. – Podpolkovnik onu  t tin vəziyyətdən çıxardı.

Mxitar adı  z  xatırlayırımışı kimi, təkrar elədi. Onu monastırı gəzib tanış olmağa dəvət elədi. Qorxurdu ki, birdən Qarçakov fikrini hansısa səbəbdən dəyişər, bu günə qədər yiy siz qalmış monastırda yenə t k qalar. Qarçakov monastırı gəzib bütün gizlin girişı-çıxışını görmək istədiyini deyəndə, o, sevinib dua elədi.  l  çıxdılar. Arakel fürsətdən istifadə edib Mxitora yaxınlaşdı. Qoluna girib kənara, binanın qarşısındakı yoğun gövdəli tut ağacının altına  ekdi. Dedi ki, bu adamların niyyətini əvvəldən  yr nm yib monastıra g tirdiyim  peşmanam. Mxitarı da qınadı ki, o, g r k Levonun da, Qarçakovun da, Montenin göndərdiyi adamın da təklifini qəbul etməy ydi, kils ni hərbi məqsəd  c n istifadə eləmək olmaz. Mxitar ona  s bil şs  də, biruzə vermədi, bir az təmkinli, bir az da çarəsiz görünməyə  alışıdı. İstəyirdi Arakel də inansın ki, burda heç bir günah yoxdur, kilsə həmişə dövlətin yanında olub. Belə  t tin bir vaxtda, xalqını qoruyacaq əsgərlərin  z n  qapılarını bağılaya bilməz. Arakel onunla razılaşırdı. İstəyirdi kilsə də, məscid də, keşiş də, molla da xalqların g daza getməyinə imkan verməsin. Heç olmasa indi birl şsinl r, dinlərin niyə müqəddəs olduğunu göstərsinlər,  z xalqlarını qorusunlar, yoxsa işləri hər gün meyit yola salmaq olacaq. Mxitar başını bulayıb onu sad l vhl kd  qınadı, aralaşmamış onu da dedi ki, bu adamları monastıra g tirm s ydi, belə yaxşı bir yeri gizl tmış olsaydı, dövlətinə xəyanət el miş olardı. Təklif elədi ki, Qarçakovu monastırla tanış eləməyə o da gəlsin, yoxsa Monte ondan narazı qalar.

Arakel onların dalınca ayaqlarını s r y rd . Mxitarın onun Monteyl  h d l m si g z n  qorxutmuşdu. İndi fikirləşirdi ki, bu adamı n  qədər yaxşı tanısa da g r k g v nm sin. Arakel fikirləşirdi ki, görəsən, doğırudanmı sad l vh d r? Doğırudanmı dinlər birləşib müharibənin qarşısını ala bilməz? Onlar məsciddə, bunlar da kilsədə, camaatı yığıb deyə bilməzmi silahlanmayın, aldanmayın, uşaqqlarınızı  l m  g nd rm yin? İndi daha yaxın olmaq vaxtı deyilmi? Suallarına cavab tapa bilməyəndə  z n  sad l vl kd  qınadı, d ş nd  ki, axı dinin əsas işi elə cənazə yola salmaqdı.

Mxitar turist bələdçisi kimi qabağa düşüb hərbiçiləri gəzdirirdi. Monastırın iki divarı, iki həyəti var idi. Birinci divar adam boyundan hündür tikilmişdi. Künclərdəki topdağıtmaz dairəvi bürclər dörd tərəfə baxırdı. Həyətə bir tağlı qapıdan girmək olurdu, o da yarıya qədər. İçeridən bütün divar boyu tikilmiş otaqların üstüylə iki at yan-yana gedə bilirdi. Otaqların tağlı pəncərələri həyətə baxırdı. Mxitar deyirdi ki, həyəti ikiyə ayıran otaqlar əvvəllər monastırda yaşayan rahiblərin olub. Qarçakov qalaqapısından girəndə həyətin belə ikiyə ayrılmasını çox bəyənmişdi. Düşünmüşdü ki, birinci qapıdan keçən heç vaxt ikinci qapıdan keçə bilməz. Otaqların başındakı arakəsmədəki daş pilləkənlə hasarın üstünə qalxmışdılar. Qarçakov divardakı dəlikdən uzaqlara, qarşdakı keçəl təpələrə, meşə zolağına, qurama kimi yan-yana salınmış əkin yerlərinə baxdı. Mxitar fürsətdən istifadə edib dedi ki, tut meşəsi də, xırman da monastırındı.

Qala qapısının qarşısından keçən torpaq yol Cütçülər kəndinin üreyindən keçirdi, ordan yapışdı Şuşukəndin ayağına, ordan da birləşirdi Güneyçartara gedən əsas yola.

Qarçakov yaxındakı kəndləri soruşanda Levon Dağlıvənd məzarlığını, Azıxı, Qacarları, əliylə qoymuş kimi, istiqamətini göstərirdi.

– Xoroşoye mesto.⁷ – Qarçakov başını yırğalaya-yırğalaya dedi. Mxitar-dan soruşdu ki, bura Alban monastırındımı? Arakel hamıdan əvvəl cavab verdi. Mxitar onun sözünü saymazıyana kəsdi, Qarçakovun qoluna girib onun üzünü Arakeldən çevirəndə təklif elədi ki, məbədin zirzəmisinə ensinlər.

Trapes tikilmiş məbəd həyətin ortasında idi. Başındakı göy papağın üstünə ağ boyanmış xaç taxılmışdı.

Mxitar onları monastırın zirzəmisinə gətirdi, əlini divara sürtüb tavandan asılmış təkgöz lampanı aydınlatdı. Alaqaranlıq darısqal otağın ortasındakı tək məzarı göstərib dedi ki, burda ataları hesab olunan Müqəddəs Qriqori yatır, qəbri də Mikel Ter-İsraelyan tikib. – O, and içirmiş kimi, tez-tələsik xaç çəkib məzara təzim elədi. Sonra da Qarçakova tam ciddiyyətlə bildirdi ki, o vaxtlar ermənilər olmasaydı, heç Qafqaz Albaniyası da olmazdı, monastırlar da. Bu gün bizim məbədlərimiz qalır, amma türklər məscidlərə qayıdıb. Dilimiz də, əlifbamız da göz qabağındadır, amma onların heç öz əlifbaları da yoxdur. Levon təklif elədi ki, indi tarixdə eşələnmişlər. Qarçakov etiraz elədi, dedi ki məqsədi monastırı tanımaqdır. Əgər bura Alban kilsəsidirsə, bundan azərbaycanlıların da xəbəri var, deməli, onlar da sənə qədər buraların giriş-çixışını bilir. Əgər burda yerləşmək fikrimiz varsa, qarşı tərəfin də nəyi bilib-bilmədiyini hesablamalıyıq. Mxitar onu əmin elədi ki, buradakı müsəlmanlar heç vaxt kilsəyə ayaq basmır. Odur ki, lap arxayın ola bilər.

Arakel boğulduğunu hiss elədi. Onların dalınca düşüb tuneli axıra qədər getmədi, geri qayıdıb havaya çıxanda üstündə bir yüngüllük hiss elədi. Nəfəsi genişləndi.

Qalanın girişində xidməti maşınlar sıralanmışdı. Arakelin sürücüsü Madix başına yığdığı əsgərlərin qarşısında danışdıqca əl-qolu havanı kəsib-doğrayırdı. Kənardan baxanda adama elə gəlirdi ki, o fikrini demir, sözlərini əsgərlərin üzünə, başına çırpır.

Arakel onlara yaxınlaşanda Madix söhbəti dərhal dəyişdi, yanındakı praporşiki göstərib, sevincək təqdim elədi. Fəxrlə dedi ki, Tatos Muradyandı, – Qrişa əminin oğlu. Xatırlatdı ki, onu axırıncı dəfə məktəbdə oxuyan vaxt görmüşdülər. Arakel Qrişanı dərhal xatırladı. Haykanuşun atasıyla əmizadəydi-

⁷ - *Yaxşı yerdi*

lər. Arakel görüşdən o qədər də məmnun görünmədi, Tatosu başıyla salamlayıb Madıxdan siqaret istədi. Yandırıb maşına oturdu. Məbəddən bir az aralananda Madıx dilini dinc saxlamadı, təəssüfləndi ki, gərək bir yarım saat da orda qalaydılar. Gələn malları görsəydilər, heç də pis olmazdı. Arakel marağını gizlətmədi. Hətta təəccübləndi də. Madıx Tatosdan eşitdiklərini deyəndə Arakelin əhvalı dəyişdi. Bir neçə dəfə sözü çöndərüb dəqiqləşdirdi. Madıx təklif elədi ki, istəyirsə qayıtsın, bir azdan kəndlərdən tutduqları qadınları gətirəcəklər. Bura hərbi baza yox, əsir qadınların düşərgəsi olacaq. Madıx maşını yolun kənarına verib saxladı, Arakelin bircə kəlməsini gözləyirdi ki, sevincək geri qayıtsın, Tatosun təriflədiyi qızlar, gəlinlər gələndə o da görsün. Həvəsi ürəyində qaldı.

Arakel kilsədə olub-bitən hər şeyi axşam Haykanuşun ovcuna qoydu. Levondan, Montedən, Mxitardan şikayətə getdiyi yerdə sıxıb suyunu çıxartmışdılar. Pərtliyindən hələ də özünə gələ bilmirdi. Eləcə deyiniirdi. Ona deyilən sözləri ağzını əyə-əyə təkrarlayırdı. İstəyirdi heç olmasa arvadını inandırсын ki, bu, vəhşilikdir. Kəndlərdən gəlinləri, qızları tutub monastırda inkubator kimi saxlamaq fikri dəhşətdir. Haykanuş soruşanda ki onlar nə cavab verdi, Arakel bir anlıq duruxdu, elə bil yaşadığı səhnəni indi gözünün qarşısından keçirirdi. Pərtliyi yenə üzünə vurdu, dedi ki, nazir tapançasını çaxarib tətiiyi çəkdi, verdi əlimə, dedi lüləni sox ağzına. Arakel baş barmağıyla, işarət barmağını açıb əlini tapança kimi tutmuşdu, Haykanuşa göstərirdi. Tez də əlavə elədi ki, üstümə iki dəfə bağırsa da, ağzımı açmadım, o da silahı əlimdən alanda tapşırırdı ki, ağzımı həmişə, bax, belə tutum. Haykanuş ərinə məktəbdə döyülüb gəlmiş uşağı kimi yanaşırdı. İstəyirdi başa salsın ki, o, düz edib. Bundan sonra da nazirin dediyi kimi eləməlidir. Heç kim onun canından artıq deyil. İstəyirdi Arakel başa düşsün ki, silahı verən üçün onun canı o qədər də dəyərli deyil, istədiyi vaxt ağzını açar, satqın kimi güllələyər. Müharibədə hər kəs əvvəl özünü düşünməlidir. Qonşulara görə ölmək axmaqlıqdı. Haykanuş bunu ayaqlarına gəlmiş fürsət hesab elədi. Arakelin beynini doldurdu ki, indi o, nazirin, Montenin yanında dursa, müharibədə ac qalmazlar, monastıra da gələn ərzaq onun əlindən keçər, buna bir iş kimi baxsın, həm də yaxşı xidmətə görə gələcəkdə böyük vəzifə ala bilər. Arakelin beyni qarışmışdı. Hipnoz olmuş kimi, key-key arvadına baxırdı. Haykanuş da onun gah bu, gah o qulağına danışır, harada necə çıxış edəcəyini öyrədirdi.

Səhər Haykanuş Arakeli səliqəli geyindirib İravana yola saldı.

* * *

Dağdağan ağacı budaqlarını qadınlara elə inamla, elə ümidlə əyirdi, medalını alan qalib kimi başını elə vüqarla dikəldib göyə baxırdı, deyirdin bəs elə indi duan qəbul oldu. Qulağını gövdəsinə söykəsəydin, bəlkə də Dağdağan ağacının bu torpaqların dərin qatına uzanmış köklərindən gələn səsini eşidərdin.

Əvvəllər uzaq-yaxın kəndlərdən gələn maşınlar yolun qırağına təsbeh dənələri kimi düzülərdi. Arvad-uşaq Dağdağanın kölgəsinə dağılışardı. Dili açılmayan uşağı da, iflic olmuş qocanı da, başı ağrıyanı da, uşağa qalanı da ağaca tapşırdılar. Kim nə vaxt gəlsəydi, niyyəti qəbul olmuş adamların ehsan verdiyini, ağacın dibinə qənd, konfet qoyduğunu, bir az aralıda qurban kəsib, ət payladığını görərdi. Kişilər budaq tapardı yerdən, bölüşərdilər, hərə barmaq boyda çöpü maşının ya güzgüsündən asardı, ya da günlüyün üstünə taxardı. Arxayın olardı ki, bundan sonra nə maşına qonum-qonşunun, dost-

düşmənin gözü dəyər, nə də qada-bəla yaxın durar. Ziyarətdən qayıdan elə bilirdi üstündən dünyanın ağırlığını götürüblər, bədəninə girmiş cin çıxıb, ruhu paklaşıb. İndi ziyarətə gələnlər ya uzaq səfərə çıxanlar idi, ya da müharibəni lənətləyənlər. Heç kim Dağdağandan özü üçün heç nə istəmirdi. Bircə yalvarırdı ki, müharibə olmasın, araya qan düşməsin.

Bu dəfə haça yoldan dörd qadın gəlmişdi.

– Nə deyirlər, ay Nora? Nə eşitmisən?

– Bizi düşmən eləmək istəyirlər.

– Ay onların ciyəri yansın. Dağdağan qənim olsun... Bəs bizim uşaqlar yazıq deyil?

– Boş sözdür, inanmayın. – Ziba nəse bilirmiş kimi, əminliklə dedi. – Qoy-mazlar müharibə olsun.

Haykanuş:

– Olacaq. – Hamı susdu. – Arakeli İrəvana çağırırdılar. Orda deyiblər. Ağdamda silahlı dəstələr düzəldiblər. Sizinkilər aranı qarışdırır.

– Ola bilməz, Haykanuş! Yalandı! Bu ağaca kor baxım, yalandı. Mən eşitmişəm ki, sizinkilər də avtobusları daşa basıb. Hələ İrəvandakıları da qovurlar... Xankəndində camaatı qırıblar.

– Elə hadisə olsaydı, Arakel evdə danışardı.

Nora Haykanuşa haqq qazandırdı:

– Bizim camaat elə iş tumaz. Bax biri elə mən, ay Ziba, səninlə nə düşmənçiliyim? Bir-birimizdən nə pislik görmüşük?

Hər ziyarətinə gələn olanda elə bil Dağdağan ağacı bir boy da artırdı, kölgəsi bir az da genişləndirdi. Təzə dəsmallar, yaylıqlar üçün budaqlanırdı. Dörd qadın gedəndən sonra Dağdağan ağacı tək qalmış intizarlı bir ana kimi uzaqlara boylandı.

Tozanaq qaldıran yük maşını kənd yoluna döndü. Bir ananın qəbul olmuş duasını aparırdı. Günəşin şəfəqləri maşının şüşələrində bərq vururdu.

“QAZ-51” bir az da yaxınlaşanda söyüdlü postundakı kişilər maşını tanıdılar; qonşu kəndin dükanlarına həmişə un daşıyırdı.

Maşın, adətən, bulağın yanından üzüyuxarı burular, dərələrin arasında itərdi. Təpənin arxasındakı kəndə gedərdi. İndi düz onların üstünə gəlirdi. Hamı kırıncə boylanırdı. Hərənin ağılından yüz fikir keçsə də, səbrlə gözlədilər. “QAZ-51” dayandı. Arxasınca qalxmış tozanaq yayıldı. Un kisələriylə yüklənmiş taxta kuzada bir nəfər ayağa durdu. Üzü-gözü, üst-başı tanınmaz haldaydı, elə bil çuvalın içindən çıxmışdı. Bircə gözləri parıldayırdı. Yerə tullandı. İki əlini də qaldırıb güzgüdə onə baxan sürücüyə təşəkkür elədi.

Oğlan üst-başını yüngülvari çırpıb kəndə doğru yeridi. O yaxınlaşdıqca hamının marağı bir az da artırdı. Bir-birindən gələn adamın kim olduğunu soruşurdular. Hələ ki, heç kim unlu adamı tanış birinə bənzədə bilmirdi.

– Əbülfət!

Əbülfət adını eşidən kimi qeyri-ixtiyari qabağa yeridi. Qardaşını səsindən tanımışdı.

– İbad!

Bir-birlərinə çırpılıb görüşdülər. Əbülfət onu bağına basmışdı. İki əliylə kürəyini vurduqca paltarından un səpirdi.

– Unluyam, üstünü batırma.

– Bərəkətdi. – Əbülfət qardaşına fərəhlə baxdı.

İbadın adını eşidən Əbülfətin dalınca gəlmişdi. Bir-birlərini haylayıb xəbər verirdilər.

- İbad gəldi!
- Ayə, ay uşaq, ayə heey, qaç ordan Mövsüm qağamı muştuluqla. Dey-nən gözün aydın, qağa, İbad gəldi ey, İbad. – O, istəyirdi səsini kol-kosun arasında ilana dönmüş kim varsa, eşitsin. Xəbəri gəldiyi yerə aparsın.
- Ortalıqda qaynaşan kənd uşaqları muştuluq üçün bir-birini ötməyə çalışırdı, beziləri də İbadla Əbülfətin dalınca düşmüşdü.
- Bulaqda əl-üzünü yu. Üst-başını çırp.
- Deyirmançı Mövsümün oğluyam də. Üstümdən un tökülməli. Mamam öyrəşib.

– // –

Avtobus dayananda hamı pəncərələrdən boylandı. Silahlı beş əsgər yolun ortasında durmuşdu. Div boyda zabıt yaxınlaşıb avtomatının qundağıyla qapını döydü. Sürücü qapını könülsüz açdı. Zabıt dabanını dəmir pilləyə zərblə vurub salona qalxdı. Ondan gələn kəskin spirt qoxusunu qabaq sırada oturanlar dərhal hiss elədilər.

- Nu şto, baranı, na vıxod!⁸ – Acığını çeynəyə-çeynəyə dedi.
- Onun dediyini başa düşənlər də yerindən tərpənmək istəmirdi.
- Nə deyir bu? – Yaşlı qadın yanındakı kişidən soruşdu.
- Düşün deyir.
- Zabıt ikinci dəfə elə qışqırdı ki, hamı səksəndi. O, avtomatın çaxmağını çəkib şaqqılatdı. Rus dilini bilməyənlər də bu şaqqıltının mənasını anladı.
- Sürücü yerindən durub salona çevrildi:
- Deyir hamı düşsün.
- Sürücünün arxasınca düşənlər avtobusun böyründə sıraya dururdu. Cavan gəlin iki balaca qızını özünə sıxmışdı.
- Avtobusdan hamıdan axırda İbad düşdü. Araq sarışın əsgər avtomatıyla onun çiyindən itələyib tələsdirdi. Özü avtobusa qalxdı. Oturacaqlarda qalmış çantaları eşələdi. Götürdüyü pulları üst-üstə çinləyib arxa cibinə yerləşdirdi.
- Zabıt bağıra-bağıra danışdı.
- Nə deyir bu ayı balası? – Qoca qadın yanındakı kişidən xəbər aldı.
- Deyir, biz burda sizə xidmət edirik. Sülhü qoruyuruq. Siz bizim üçün nə edirsiniz?
- Yalançının atasına lənət. Siz gəlməmişdən bizə dəyib-toxunan varıydı? Bizi kimdən qoruyursan denən, ay köpəy oğlu? Aranı qızırdıran elə sənən də.

Avtobusdan düşən əsgər tələb edirdi ki, hamı cibində nə varsa çıxartsın.

– Ver bala, ver! Haramları olsun. – Yaşlı kişi əsgərlə üz-üzə durmuş İbada dedi. – Görmürsən, hamısı lülqəmbərdi. Silahın qabağında neynəyəsən? Ver, qadan alım, arvad-uşaq var.

İbadın qolları boşaldı. Onun biləyindən tutan əsgər dartıb əlini cibindən çıxartdı. Sonra özü əlini onun cibinə soxub eşələdi...

Əsgərlər bir-birindən aralı dayanmışdılar. Camaata baxıb öz aralarında ucadan danışır, kimlərisə göstərib ələ salır, gülüşürdülər. İbad yaxınlaşıb qız uşaqlarından birini qucağına aldı, gəlinin qarşısında dayandı.

Zabıt söyə-söyə bağırdı. Onun dediği heç kimin ağına batmırdı. Sonra anlamaq istəmədilər. Üçüncü dəfə ağız köpüklənə-köpüklənə bağıranda, güllə hamının başının üstündən uçdu. Uşaqlar ağlaşdı. Gəlin cikkə çəkdi.

⁸ - *Qoyunlar, çölə*

– İndi nə deyir?
 – Deyir, iməkləyə-iməkləyə avtobusun başına fırlanın.
 – Nə?
 – İməkləyə-iməkləyə?
 – Allah-Taala bunları görmür? Bu haqsızlığa nətəhər dözüür bəs? Niyə bunları zəlil günə qoymur?

Sürücü:

– Hamısı zəhərlənib, haramları olsun. Vallah baxmazlar uşağa, arvada, – deyib yerə çökdü.

Kişi İbadın qolundan dartıb dizi üstə durmağa məcbur etdi.

– Tı çevo, blin? – Əsgər onunla burun-buruna dayanmışdı. Əsəblər gərilmışdi. Bir-birlərinin bəbəyinə baxırdılar. Əsgər itələnmək istəyirdi ki, arxaya çəkilib daraqdakı bütün gülləni onun qarnına boşaltmağa bəhanəsi olsun.

Hamı bir-birinin dalınca iməkləyə-iməkləyə avtobusun başına söyüş-qarğış doladı. Başlarına əsgərlərin sərxoş qəhqəhələri tökülürdü. Dizi ağrıyanı təpiklə tələsdirir, lüləylə itələyirdilər.

– Eybi yox, bala, buna da dözmək olar. Təki hamı sağ-salamat olsun. İzal olub getsinlər... – Yaşlı kişi yasalaya-yasalaya iməkləyirdi. Pərtliyindən, arından özünü boğan kişiler aralarında danışırdı ki, qəfil durub hərəsi birinə cumsun.

– Baranı! Nu, baranı!

– Axmaq olmayın, onlar silahlıdır. Biri hamıya bədi. – Sürücü dedi. – Uşaqlar var.

Dövrə qurtaranda zabitin əmri onları qaldırdı. Arxa qapıdan avtobusa mindilər. Minən oturmağa məqam tapmamış, yenə zabit bağırdı ki, qabaq qapıdan düşün. Yaşlı adamların gücü tükənmişdi. Ağır-ağır nəfəs alır, ləngiyirdilər. Avtobusa girmiş əsgər onları avtomatın lüləsiylə itələyirdi.

İbad fürsət tapan kimi qucağındakı qızı oturtdu:

– Gizlən. Səsini çıxartma. Anan da gələcək.

Uşaq oturmağa əyildi.

Hamı yenə cərgəyə durmuşdu.

– Bunların məqsədi nədi?

– Hələ bilməmişən?

Zabitin ratsiyasında səslər xışıldadı. O cavab verib, əliylə əsgərlərinə işarə elədi. Yamacla yuxarı qalxdılar.

Avtobusa doluşdular.

– Sür, tez sür bu cəhənnəmdən uzaqlaşaq.

Gəlin qızlarını sinsəsinə sıxıb için-için ağlayırdı. Birdən hönküdü.

– Dəymə, qoy ağlasın, ürəyi boşalsın.

– Allahın da ədaləti qalmayıb. Belə haqsızlıq olar? Belə biabırçılıq olar?

Kişilər ölüb yerə girmişdilər. Xəcalət dillərini möhürləmişdi. Gəlinin hönkürtüsü, gözünün yaşı hamının başına daş kimi yağırdı.

İbad arxa şüşədən geriyyə baxırdı. Bir kilometrədən sonra çölün düzündə avtobusu saxladığı düşdü.

Avtobus gedəndə o, bir neçə dəfə çöllüyə bağırdı. Bağırdıqca yüngülləşdiyini hiss elədi. Geri qayıtdı.

Məktəbdə yerləşən hərbi qərargah yoldan, təxminən, beş yüz metr yuxarıdaydı. Məktəbin yarıçuq hasarından həyəətə boylandı. Sağ tərəfdə taxta tualet iylənirdi. Onun solunda odunxananın qarşısında iri kötüyə balta saplanmışdı.

İbad hasardan həyətə tullandı. Baltanı götürüb odunxanaya girdi. Qapının arasından çölü güddü. Nə edəcəyini hələ dəqiq bilmirdi. Gözləyirdi axşam düşsün, əl gözdən itsin, onda ortaya çıxıb hərbi hissəyə əməlli-başlı ziyan vursun.

Tualetin qarşısındakı lampa yandı. Bir az keçmiş tualetə yaxınlaşan əsgər görüldü. O, avtomatını tualetin böyrünə söykədi. Işığın altında İbad onun üzünü tanıdı, həməən zabit idi. Kəmərini, kitelini çıxarıb qapının üstünə atdı. Şalvarını soyunub qapının içindəki mismara ilişirdi. İçəri girib qapını bir az aralı qoydu. İçəridən fit səsi gəlirdi.

İbad bir neçə dəqiqə gözlədi, ağılına nə gəldisə, baltanı qoyub, odunxanadan çıxdı. Tualetin arxasına yaxınlaşdı. İçəridə zabit oxuyurdu. Arxayınlaşdı. Avtomatı götürüb lüləsinin altına taxılmış bıçağı ehtiyatla çıxartdı. Avtomatı hasara söykədi, qapıya yaxınlaşıb, qəfil açdı. Zabit nə baş verdiyini anlamıyağa fürsət tapmadı. Bir az qalxmaq istəyəndə İbad sol əlində tutduğu bıçağı onun sinəsinə soxub sağ əliylə tiyəindən basdı. Bıçaq xırçılıyla onun sinəsinə girmişdi. İbad özünü əllərinin üstünə yığıb dayanmışdı. Onu divara sıxırdı. Zabitin ağzından qan gəldi. Gözləri dirənəndə, bədəni boşaldı.

İbad tualetdən çıxan kimi avtomatı götürdü, hasara dırmaşib çölə tullandı. Üzü kəndə qaçdı.

Yol ayrıcına çatanda dayanıb nəfəsini dərdi. Fikirləşdi ki, kəndə belə üstü, əli qanlı girməsin. Üzüm bağına getdi. Bıçaqla beton dirəyin üzünü qaşayıb işarə qoydu. Avtomatı qanlı köynəyinə büküb dirəyin dibində basdırdı. Arxada yuyunub kəndə getdi.

Qarşılaşanda Əbülfətin səsindən, təlaşından nigarən olduğunu anladı.

– Harda qalmısan? Ağdama gedib, qayıtmaq bir günlük işdir?

– Axtarırdım.

– Deyir burdan gedən avtobusun qarşısını kəsibləmiş. Camaatı soyublar...

– Mən gələndə əsgər görmədim. – İbad gözlərini qaçırdı.

– Köynəyin hanı? Dalaşmısan Ağdamda?

– Bekara şeydi.

– Bir şey tapdın?

– Hə. Nə silah istəsən, almaq olar. Rusların özündən də olar, alverçidən də, amma tanıyasan gərək. – İbad avtobusda eşitdiklərini dedi.

Səhər Arifin dalınca darvazadan sovet hərbiçiləri həyətə girəndə Mövsüm kişi eyvanda çay içirdi. Onları görüb təəccübləndi, durub həyətə düşdü.

– Sabahın xeyir, Mövsüm qağa. – Arifin xəcalət çəkdiyi üzündən bilinirdi.

Mövsüm kişi qarayanız, qıyıqgöz zabiti, onun arxasında dayanmış iki sovet əsgərini qıyqacı süzüb cavab verdi:

– Xeyir ola?

– Dünən axşam bir rus zabiti öldürülüb. – Arif dedi – Silahını da aparıblar. Bunlar da gəlib sizin evə baxsın. Mən nə lazımdı yolda dedim, yenə də görmək istədilər.

– Bizim evə niyə? – Mövsüm kişi təəccübləndi.

Zabit rusca danışdı, hadisəni bildiyi kimi dedi.

– Nə olsun? Bunun bizə nə dəxli var?

– Deyir guya İbad da həmin avtobusda olub. – Arif dedi.

– Nə olsun?

– Heç nə. Elə mən də bunu soruşdum. Deyir cinayət işi açılıb. Avtobusda olan hər kəsdən izahat alırlar. Evi axtaracaqlar. İbadla danışmaq istəyirlər.

– İbad yoxdu. Hara istəyirlər, baxsınlar.

Zabit əsgərlərlə birlikdə Mövsüm kişinin arxasınca pilləkənə tərəf yeridi.

– Ortada bir cinayət var...

Mövsüm kişi Arifə tərs-tərs baxdı.

– Sadayın oğlu öldürüləndə hardaydılar? Bunların burnu qanayanda yaxamızdan yapışırlar. Avtobusların qarşısını kəsib axtarırlar. Silahlı olan avtobusda niyə aparır? Bunun o qədər yolu var ki...

Zabit əsgərlərə əmr elədi ki, həyətə baxsınlar. Hiss olundu ki, onları özündən uzaqlaşdırdı. Mövsüm kişiye dedi ki, onu bura gətirən vəzifə borcudur. Zabitin ölməyi onun üçün maraqlı deyil. Buranın ünvanını da avtobusda olanlardan biri verib. Mövsüm kişi onu inandırdı ki, oğlunun harda, nə iş gördüyündən xəbəri yoxdu, amma bilir ki, İbad haqsız söz danışmaz, nəinki, adam öldürmək.

Zabit əsgərləri çağıraraq küçəyə göndərdi.

– Bilirdim ki, İbadlıq bir iş yoxdu. – Arif sevincək dedi. Mövsüm kişi onun sözünü qulaqardına vurdu. Darvazaya gedən zabitə təklif elədi ki, qalıb qonağı olsun, həyətdəki hinduşkanın birini onun üçün kəsər. Zabit gülümsədi, qıyıq gözləri yumuldu. Təklif ürəyindən olmuşdu. Məruzə edib qayıdacağını dedi.

Mövsüm kişi onları ötürüb, aşağıdan yuxarı səsləndi.

– Bıçağı da götür gəl. Axşama qonağımız var.

Uşaqlar hinduşkanı tutub ona gətirdilər. Mövsüm kişi hinduşkanın qanadlarını, ayaqlarını birləşdirib qaloşlarının altında yerə sıxdı...

“Kimdi bu satqın qurumsaq? Kim olar?”. Hinduşkanın başını tutub, bıçağı onun boğazına siyirdi. Qan daşın üstünə fısqırdı.

* * *

Sabir səksənib yuxudan oyananda Mayranuşu yatağında görmədi. Durub otaqdan dəhlizə çıxanda mətbəxdən gələn səsləri, hiçqırığı eşitdi. Qapının arasından boylananda Mayranuşu gördü. Başını aşağı salmışdı, ağlayırdı. Sabir qapını itələyib içəri girəndə, Mayranuş stuldan durdu.

Saqqallı iki erməni əsgəri mətbəxdəydi. Tatos stolun yuxarı başında oturmuşdu. Kürəyini divara söykəyib, ayağını da ayağının üstünə aşırılmışdı. Palçıqlı çəkməsinin altı görünürdü. Suren şkafları eşələyirdi. Tapdığını ağzına atırdı. Sabiri görəndə ikisi də gülümsədi. Elə bil qəriblikdən gəlmiş yeznələrini qarşıladılar.

– Bunların nə işi var mənim evimdə? – Sabir onun üstünə yeriyib qucaq açan Surene məhəl qoymadı. Mayranuşa acıqlı-acıqlı baxdı.

Suren ağzındakı loxmanı çeynəyə-çeynəyə Sabirə nəse dedi. Gülümsədi. Səs Sabirə gəlib çatmırdı. O düşünürdü ki, indi qarşısında duran adamlar erməni əsgərləridi, yoxsa qayınları? Onlarla necə danışmalıdır? Əvvəlki kimi görüşəndə əllərini şappıldadıb, qucaqlaşmalıdır, yoxsa öldürməlidirmi?

Mayranuş ona xatırlatdı ki, qardaşları birinci dəfə deyil bu evə gəlir. Tatos hələ də əlini çənəsinin altına qoyub stolun başından ona çəpəki baxırdı. Suren huşunu itirmiş adama özünü xatırladılmış kimi danışdı.

– Bu haman Sorendi. İndi na dayışdı?

– Sənin əynin-başın. – İndi Sabirin ağına gəldi ki, formalı iki erməni əsgəri postu necə keçib? Özlərinə niyə bu qədər arxayındılar? Adi kənd adamı kimi yox, formalı, silahlı gəliblər. Sabir onların avtomatlarını da elə bil indi gördü. “Bəlkə kənddən görəndə olub? Di gəl inandır ki, Sabir qayınlarına sirr vermir, onlara işləmir.” Birdən onu soyuq tər basdı. Cinləyib özündən çıxdı. Mayra-

nuş ərinin əsəbini bir-iki dəfə görmüşdü, həmin an Sabirin astarı üzünə çevrilirdi. İndi də nə Mayranuş onu sakitləşdirə bildi, nə Surenin xatirələri, nə də Tatosun baxışları.

– Rədd olun evimdən! Çıxın! – Yumruğunu düyünləyib bağırdı. – Yoxsa...
– Sabir nə edəcəyini hələ bimirdi. Mayranuş onun qarşısında dayanmışdı, az qala yalvarırdı, istəyirdi oturub bir-iki kəlmə sözə qulaq assın.

Sabir mətbəxdən qəfil çıxdı, bir necə saniyə keçmiş özünü içəri atdı, əlindəki qoşalülə tüfəngi onlara tuşladı. Çaxmağı çəkib barmağını tətiyə qoydu.

– Çıxın evimdən! Nə təhər gəlmisiz, elə də sürükün.

Tatosun üzü dəyişdi:

– Na qışqırırsan? Sandan qorxan var? Bura Mayanın da evidir. Biz bacımızı gormaya gəlmişik. Sana xoş deyil, get yat.

Mayranuş Sabirin biləyindən yapışmışdı. Qorxurdu ki, o, qardaşlarına hücum edər. Əlbəyaxaya çıxarlar.

– Niyə qulaq asmırsan, Sabir? Bunlar bizə görə gəlib.

– Qardaşlarına denən onlara əlim-ayağım dəyməmiş, getsinlər. Bir azdan səhər açılacaq. – Sabir onlara eşitdirdi. – Kənd xəbər tutsa...

– Onlar bizi aparmağa gəliblər. Atam göndərib. Deyib Sabir üçün də burda yaxşı olar...

– Nə mən, nə də mənim uşaqlarım heç yana getmirik.

Tatos:

– Ona Maya qərar verir.

Suren soyuducunu eşələyib toyuq budu tapdı. Soyuq-soyuq dişinə çəkdi.

– San da gal. Ham pul qazan, ham da yaxşı yaşa.

Mayranuş onunla qardaşının arasına girdi. Suren Sabirə məhəl qoymurdu, arın-arxayın budu yeyirdi.

– Burda sani da, uşaqları da sizinkilər olduracaq. – Tatos ayağa durub onun qarşısında dayandı.

– Mən səni qoyub heç yana getməyəm. – Mayranuş Sabirə deyib qardaşına çevrildi: – Qnatsek. Yes qxosem. Dzez xəbar qanem.⁹

Suren:

– Yezna, yaşamaq istəsan galarsan. – dedi. – Mən sani belə qarşılamaram.

Tatos onu qapıya dartdı:

– Qnank!¹⁰

Suren cibindən çıxartdığı iki patronu əlində atıb-tutdu.

Evin qapısı çırpılındə Sabir onların getdiyini anladı. Tüfəngi qatlayıb lüləsinə baxdı, boş idi. Pərt oldu. Gedib içəridən patron dolu qatarı götürüb qayıtdı.

– Hara gedirsən? – Mayranuş onun qarşısını dəhlizdə kəsdi.

– Posta. – Pilləkənin başında ayaqqabılarını geyindi.

– Sabir, dayan... – Mayranuş ona evdən çıxmağa imkan vermirdi.

– Məni ləngitmə. – Sabir onu kənara çəkmək istədi. Mayranuş onu qucaqladı.

– Sabir, bizim axı nə günahımız var? İçəridə yatan o iki körpəni fikirləş. Onların atası türkdü. Anaları ermənidi. Nə olsun axı?

– Məni ləngidirsən, Maya.

⁹ - *Gedin. Mən danışaram. Sizə xəbər edərəm.*

¹⁰ - *Gedək*

– Mən səni qoyub getmədim. Getmərəm də. Amma əlini qardaşımın qanına bulama. Qardaşımı öldürən adamla mən necə yaşaya bilərəm? Əvvəl məni öldür. Mən də erməniyəm. Kimin qisasın alırsansa, məndən al. Uşaqlarından al.

Sabirin qolları boşaldı. İçini çəkdi. Pilləkənin başında oturdu. Maya tüfəngi alıb divara söykədi.

* * *

Səhərin alatoranında İbad gəlib üzümlükdə basdırdığı avtomatı çıxardı. Hər lənib ovcu boyda ucu sivri qara daş tapdı. Oturub, avtomatın üstündəki rəqəmləri daşa yedirdi. Öldürdüyü zabitin üzü gözünün qabağına gəlirdi, xırıltısını eşidirdi. Bir tərəfdən, adam öldürdüyü üçün vicdan əzabı çəkirdi, bir yandan da özünə haqq qazandırırıdı.

Kənddən gələn partlayış səsi onu yerindən oynatdı. Durub boylandı, qapqara tüstünü görəndə kəndə qaçdı.

Əmirxanın çayxanası havaya uçmuşdu. Çardağın quru taxtaları küləş kimi baş-başa verib alışırdı. Yerindən səksənib duran qonşu haya gəlirdi. Gəlib görürdülər Əmirxan yoxdu, qapının ağzında ayaqları qalıb.

Hərə bir tərəfdən vedrələri arxdan doldurub, alova atırdı. Qan beton döşəməyə yayılırdı.

İbad divarda qalmış qəlpəni bıçağın ucuyla çıxardıb Eyvaza göstərdi:

– Qranatdı. – Qapının qarşısında qalmış Əmirxanın ayağını göstərdi, – Qapıya “sürpriz” bağlayıblar. Açılanda partlayıb. İçəridəki qaz balonu da...

– Deyirsən, biz postda ola-ola erməni kəndə girib? – Eyvaz inanmaq istəmirdi. – Bəs orda necə durmuşduq?

– Nə qədər ki, uşaqların silahı yoxdu, hər gün belə olacaq.

– Bu hardandı? – Eyvaz İbadın əlindəki avtomatı indi gördü.

– Tapmışam.

Eyvaz bir necə saniyə onun üzünə baxdı. Sonra qardaşının qoluna girib kənara çəkdi:

– Demək zabitin qisasını Əmirxandan aldılar.

İbadın ona acığı tutdu.

– İndi mənəm günahkar? Bizi alçaltsınlar, qıza-gəlinə girişsinslər, biz də biqeyrət olaq?

– Ruslar bunu bizə bağışlamaz. Sovet zabitini öldürmək, it vurmaq deyil.

– Rusa dəymək olmaz, ermənini də öldürməyə, xalq düşmən olar. Amma bizə nə istəyirlər eləsinlər. Hələ üstəlik yalvaraq da, qapılarına minnətçi də düşək. – İbad başını yırğaladı. – Mən bunun üçün gəlməmişəm.

O, Eyvazın qarşısından keçib gedəndə Sabirin ortalıqda donuxub qaldığını gördü. Çiyinə vurub:

– Gəl, – dedi.

Sabirə elə gəldi İbad hər şeyi bilir, bayaqdan qardaşıyla da elə onun haqqında danışmış. Postda kimsə onun qayınlarını yəqin ki, görüb.

İbad dalınca bir dəstə adam aparırdı. Bir-iki nəfərdən başqa hamısı ondan bir neçə payız böyük olardı.

Ayaqları Sabirin dalınca sürünürdü. Özünü edama gedən məhkum kimi hiss edirdi.

Posta gəldilər. Çayxananın qara xəbəri onlardan qabaq çatmışdı. Hərə bir tərəfdə yana-yana deyiniirdi.

İbad:

– Döyüşməkdən başqa çarəmiz yoxdu. – dedi. – Bu hadisə göstərdi ki, zəiflik. Düşmən bizi basıb keçir. Deməli, biz ölüyük. Uşaqlarımız öldü, anamız, bacımız, arvadımız erməni əsiridi.

– Bəlkə də kənddə onlara yol göstərən var?

– Camaatın yarısı elə erməniylə qohumdu də. Hamısını qovmaq lazımdı...

– Kəşfiyyat dəstəsi olmalıdı. Onların içinə girməliyik. Postların yerini, planlarını öyrənməliyik.

– Bəs silah?

– Nə var, nə yox ortaya qoyub silah alınmalıdı. – Kişi əlini Sabirin çiyinə vurdu, – budey, müəllim kimi. Birini özünə alıb, birini də mənə.

– Mən qoyunları satmağa hazırım. Hökumətdən gözləməyə dəyməz.

– Düz deyir, milis heç vaxt əlimizə silah verməz.

– Kim kəşfiyyat dəstəsində olmaq istəyir, sağma keçsin. – İbad bir az da ucadan dedi. – Mənə dağı-dərəni yaxşı bilən adam lazımdı.

Hamı bir-birinə baxırdı. Sabir sağ tərəfə keçəndə, bir neçə qonşusu da onun yanında durdu. Səkkiz nəfər sağda dayanmışdı. Nisbətən yaşlı kişilər tərənmedilər.

– Əbülfət bizi öz dəstəsinə çağırıb, – kişi dedi. – Hamımız döyüşməyə hazırıq.

İbad sağ tərəfə keçənləri bir də gözdən keçirdi. Onların qarşısında dayanmışdı.

– Kəşfiyyat dəstəsi gərək qorxunun nə olduğunu bilməsin. Nizamlı dəstə olmalıdı. Satqınlara, ölümdən, öldürməkdən qorxanlara aramızda yer yoxdu. Komandirin əmri yaşa, boya baxmır.

Hamı başını tərpedib razılaşdığını bildirdi. İbad avtomatını stola qoyub onlara göstərdi.

– Bu gündən məşqlərə başlayırıq.

Gün ağacların başına qalxıb dayanmışdı. Silahı söküb yığa bilənlər İbadla birlikdə xəndək qazırdı. Bəziləri traktorun ağır demirlərini məşq meydançasına daşıyıb gətirirdi. Yerə tirlər basdırırdılar. Kəndirlər bağlanırdı. Un kisələrinə torpaq doldurub ağacın budaqlarından asırdılar.

İbad dəstəni bir cərgəyə yığdı. Əsgərlikdəki, komandirlər kimi əli belində var-gəl edə-edə, dedi:

– Yorulan əsgər ölür! Tənbəl əsgər ölür! Qorxaq əsgər ölür! Düşmən gülləsindən ölürsənsə, demək qarşıdakı adamdan zəifləsən! Sən güclü olmalısən! Sən öldürməlisən! Sən qisas almalısən! Sən evini, kəndini, torpağını qorumalısən! Hamı güclü məşq eləməlidir, hər şəraitə hazır olmalıdı.

Gün əyiləndə İbad yarım saatlıq istirahətə razı oldu. Söyüd ağacının altında samovar qaynatmışdılar. Hamı arxda yuyunub, yerə çökürdü. Boğazları elə qurumuşdu, çayı buğlu-buğlu içirdilər.

– Qıraqdan gələn erməni Əmirxanın çayxanasını, qaz balonunu hardan bilir? Demək ki, arada satqın var. – Müşfiq söz açdı. – Bayaq Əbülfət deyirdi, iki nəfər olublar. Yoncalıqda ayaq izləri tapılıb, palçıqda.

Fikir İbadın ağına batdı:

– O kimdirsə, mənə də ruslara həmin adam satıb, – dedi. – Yoxsa o zabıt nə bilir mən kiməm, evim hardadı? Avtobusda mən olmuşam, ya yox?!

Sabirin yadına Suren düşdü. Hər onlara gələndə gedərdilər Əmirxanın çayxanasına. Nərdtaxta xəstəsiydi. Oturan kimi də qırmızı beşliyi atardı stola. Uduzanları sıraya düzərdi. Hər zər atanda elə məzəylə danışırdı ki,

camaatın kefi açılardı. Oyun axşamacan çəkərdi. Suren udduğu pula qəsdən axıra qədər dəyməzdi ki, nə qədər mahir oyunçu olduğunu hamı görsün. Hərdən də zəri cüt düşəndə başını qaldırıb Sabirə göz vurardı. Əmirxan da çaynikin birini qoyub, o birini götürərdi. Hamı dağılışanda da deyərdi, nə vaxt qaynın gəldi, götür gəl. Sabir qəfil daldığı xəyaldan xəcalet çəkdi. Elə bildi onun ağılından keçənləri hamı gördü.

– Deməli, həmin adam avtobusda da olub. – Elçin hamının ağılına saldı. – Yadına sal, orda kənddən kimləri görmüsən?

– Olmaya da bilər. – İbad çayını içə-içə dedi.

Sabir sözə qarışdı:

– İbad, silaha görə, bəlkə, Ağdama, Gəncəyə deyək?

– Eyvaz bir-iki adamla danışib. Mən də axşam gətirəcəm.

– Hardan?

Hamı ona mat-məəttəl baxırdı.

– Forma da olacaq, – İbad əminliklə dedi. – Bizim kəşfiyyat dəstəsi çox güclü olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, idmançı, ruslardakı kimi nizam-intizamlı, səliqəli. Kim siqaret çəkirsə, bu gündən tullasın. Gecə-gündüz məşq... Əməliyyata hazırlıq...

– Axıra qədər arxandayıq. – Biri dedi, hamı təsdiqlədi.

Bir uşaq səsindəki "İbad əmi, İbad əmi" çağırışı söyüdü altına gəldi. Çiyində uzun payalı bayraqlar var idi. İbad onu görəndə ayağa durub qarşısına yeridi.

– Gətirdim, İbad əmi. – Oğlan tənənfəs dedi.

İbad alıb bayrağa baxdı. Gün üzünü görməmişdilər.

– Əsil kişisən. – İbad oğlanın saçına əlini çəkdi. – Hardan aldın?

– Polisin altından. Pəncərədən girdim. Orda bilirsən nə qədər bayraqlar, şəkillər var? Hələ Lenin baba da ordadı.

– Bizə çox lazım olacaq. – İbad məntəqənin qarşısına gəldi. Oğlanı çiyinə alıb qaldırdı. Oğlan məntəqənin beton günlüyündəki boru bayraqlığa payanı soxdu. Bayraq açılıb yelləndi. Hamı qeyri-ixtiyari yerindən durub bayrağa fərəhlə baxdı.

* * *

Mövsüm kişi hər gün Muğanlıdan Xocavənddəki dəyirmanına gəlirdi. Atasından necə görmüşdü, elə eləyirdi Mövsüm kişi, iri lay qapıları günəşin üzünə açırdı, hər layı bir tərəfə çəkib qoyurdu. Onun hənirini eşidən göyərçinlər oyanırdı. Mövsüm kişi hər axşam göyərçinlərin payını saxlayır, səhər həyəətə səpirdi. Kəpəkdən yal bişirib dəyirmanı sığınan, gecə qapısında yatan itlərə verirdi. Ətrafında dörd dolanırdılar. Dəyirmanın səsini eşidən, qapısını açıq görəndə arxayınlaşırdı. Hamı deyirdi Mövsüm kişinin dəyirmanı bərəkətlidir. Bir də göürdün lap uzaq kənddən at arabasında, eşşək daşqasında, maşınlarda çuval-çuval buğda gəlir. Kəndlərdə yaşayan ermənilər də buğdasını bu dəyirməyə üyüdüdü. Bilirdilər ki, Mövsüm kişi işinə haram qatmaz. On çuvalın bir dənində gözü olmaz.

Mövsüm kişi, hər səhər olduğu kimi, yalı bişirib çöldəki dəmir qablara boşaltdı.

– İstidi, istidi. Yandı. Gözlə...

Ac itlərin gözləməyə səbri çatmırdı, yala dillərini vurub çəkildilər.

Mövsüm kişi dəyirmanı qayıtdı. Paltarını dəyişdi. Qollarını çirmədi. Ürəyində ruzi-bərəkət duası oxuyub salavat çəkdi.

Mühərriklərin səsi dərmə-deşiklərdən boylanan sərçələri uçurtdu. Gecədən qalmış çuvalları qaldırıb bunkerə boşaltdı.

Qulaq batıran bu səsin arasında adını başqa ağızdan eşidəndə çevrildi. Arakel astanada dayanmışdı. Mövsüm kişi boş çuvalları iç-içə yığa-yığa ona yaxınlaşdı. Onun çiyinin üstündən çölə göz atdı, Arakelin xidməti göy "Jiquli"si dayanmışdı. Madıx onlara tərəf baxırdı.

Arakel əl uzatdı.

– Əleykum salam. Əlim unlu. – Mövsüm kişi çuvalı qatladı. Arakel pərtliyini üzə vurmadi. Əlini penceyinin cibinə salıb siqaret çıxartdı. Dodaqlarının arasına qoyub kibritlə yandırdı. Mövsüm kişi Arakeli oxumuşdu. Çətin bir sözün altında əzildiyini görürdü.

– Gəl çölə, burda eşitmirəm. – Mövsüm kişi çuvalı iki taxtanın arasına salıb çölə çıxdı.

– Movsum, necasan? – Yersiz sual olduğunu Arakel özü də hiss elədi. – Havasin varsa, bir nard ataq.

Mövsüm kişi onun ala gözlərindəki təlaşını ilk dəfə görürdü.

– Nərd oynamağa gəlmisən?

– Ha. Bir az vaxtım var. Dedim, bir tas nard oynayım qardaşım. Sonra gedərim işə. Nadir, həmişə oynamışığı da. Yoxsa birinci dafadır? Axırncı dafa san udmuşdun. Avazını çıxmaq istəyirəm.

Mövsüm kişi görürdü ki, Arakel özünü gizlətmək üçün birnəfəsə danışır. Adətən, gərgin olanda o, dilinin arxasına belə sığınardı.

– Gözləyir axı. – Mövsüm kişi sürücüyə işarə elədi.

– İş budur da. Gözlasın. – Bir anlıq özünü əla alıb dedi. – Movsum, biz axı illərin dostuyuq. Na olur-olsun, bunu yadından çıxartma. Ha?

Mövsüm kişi anlayırdı ki, Arakelin dili zər atanda açılacaq. Gedib gətirdi. Çöldəki dəmir stolun üstünə qoydu. Arakel həvəslə nərdi açıb daşları ayırdı. Mövsüm kişi kətilləri gətirdi. Arakel samovarı bulaqdan doldurdu. Hazır doğranmış çiləkləri, fitili gətirdi. Mövsüm kişi samovara od saldı, başına dudkeşi qoydu. Gəlib üz-üzə oturdular. Hərəsi bir zər atdı.

– Həmişə bu vaxta samovarın da qaynayardı.

Mövsüm kişi onun üzünə baxmırdı.

– Xeyirdimi?

– Xeyirdən keçib. İndi başımız oz alimizdən çıxıb, Movsum. – Bir az qabağa uzatdı boğazını. Kiminsə eşidəcəyindən çəkinib fısıldadı. – İt olmuşuq, zancirimiz başqalarının alındadı.

– Demək istəyirsən oğlanı buraxdırma bilmirsən? Kiminlə danışmaq lazımdırsa, mən gedərəm. Bu, elə-belə iş deyil, Arakel. İstədikləri vaxt gəlib kəndə girsənlər, dava salıb uşağı aparsınlar. Bu birinci dəfə də deyil. Özün bilirsən.

– Man o uşağı taparam. Narahat olma. Zabiti vurub axı...

– Arakel, inanmadığın şeyi danışma.

– Vaziyyət dayışır, Movsum. Bundan da pis olacaq. Man o uşağı tapıb kəndə gətirərəm. Amma san da, qohuma-dosta denən kənddən çıxarsalar yaxşıdır. Uzaqlaşsınlar. – Arakel zəri atdı. – Dunan hansısa cahannamdan bir maşın nayomnik gəlib.

Mövsüm kişi əlini diyirlənən zərlərin üstünə qoydu.

– Məni qorxutmağa gəlmisən? Göndəriblər ki, get qorxuz, kəndi boşaltsınlar?

– Movsum, qulaq as. Biz bir-birimizi indi tanımırıq. Bilsələr ki, bu barədə sana nasa danışmışam mənə başım gedər. Xaricdən dastalar gəlib deyir-

ram. Doyuşmaya. Biza muhariba-zad lazım deyil. Amma qarşısını da almağa gucumuz çatmır. Bu işlar lap yuxarıdandı, Arakelin, Movsumun işi deyil.

– Ölüb bu millətin yiyəsi ki, onun torpağını, kəndini əlindən alsınlar?

– Movsum, onlar uçun muqaddas dayar, ata-baba yurdu, vatan, kand yoxdur. San heç ASALA-nın adını eşitmisan? Terror. Onlar arvad-uşaq bilmir. Yeravan hokumati də bacarmır.

Mövsüm kişi nərdtaxtanı üz-üzə çırpıb Arakelin burnunun ucunda bağladı.

– Biz qonaq qarşılamağı da bilirik, düşmən qarşılamağı da.

– Movsum, man sani başa duşuram. Amma istamiram sana, ailana, bu kantların camaatına bir şey olsun. Yaxşısı odur bir az aralaşın. Qoy iki dövlət masalani hall elasin, dil tapsınlar. Sulh olsun. Sonra qayıdın. San da bura galma. Muvaqqati. Demiram ki, hamışalik.

– Arakel, gedə bilərsən. – Mövsüm kişi əsəbiləşdi. – Yersiz gəldi, yerli qaçdı?

– Biliram, askarlar bura da galacax. Sani incidarlər.

– Bu günə qədər qorxduğumu görmüsənmi?

– Yox. Ela buna gora da get deyiram. Turkların işladiyi har yera burunlarını soxullar. Man yanına dost galmişam, sani qorumaq uçun.

– Xidməti maşınla, rəsmi geyimdə dost kimi... – Mövsüm kişi rişxəndlə gülümsədi. – Arakel, get səni göndərəne denən ki, camaat evini, kəndini sizə qoyub qaçmaz. Kimin hünəri varsa, gəlsin.

– Movsum, san mani duz başa duşmursan...

– Onda sən məni başa sal, bu kəndlərin o qızsevən, o biği təzə çıxmış cavan uşaqları niyə ölməli? Bu vaxtacan bir-birimizə neynəmişik? Araya qan hardan düşdü? Dinc yaşadığımız yerdə indi niyə düşmən oluruq?

– Biz da bunu istamirik.

– Bəs nədir bu müharibənin məqsədi?

– Qazanc.

– Ölümnən gələn sərvət... Bəs niyə bildiyini öz camaatınıza demirsən? Niyə demirsən ki, düşmən biz deyilik, bizi üz-üzə qoyanlardı. – Mövsüm kişi durub nərdi götürdü. – Deyə bilmirsən. Qorxursan! – Mövsüm kişi dəyirmanı tərəf getdi. Arakel onu bir neçə dəfə çağırdı, təəssüflə başını buladı. Sonra maşına oturdu. Göy “Jiquli” çinqılı eşib uzaqlaşdı.

Bəlkə bu günə qədər ilk dəfəydi Mövsüm kişi Arakelin dostmu, düşmənmi olduğunu ayıra bilmirdi. İlk dəfəydi dəyirmanın səsi onun başına düşürdü. İlk dəfəydi özünə dəyirməyə yer tapmırdı. Söyüd ağacının altındakı kötüyün üstündə oturub arxdan burula-burula gedən suya baxırdı. Samovar qaynayıb onun səbri kimi daşırdı. Mövsüm kişi çayniki demə qoyub dəyirmanı girdi. Üyüdülmüş unları çuvallara doldurub kəndlərlə ağızlarını büzüb bağladı, sürüyüb qapının yanına yıxdı. Mühərrik sönəndə dəyirmanın başı dincəldi. Ətrafa kəpək tozuna qarışmış sükut çökdü.

Unun sahibi gəlirdi. Çəlimsiz, qoca kişiydi, elə bil sümüyünə nazik dəri çəkmişdilər. Eşşəyin noxtasından tutub darta-darta daşqanı dəyirmanın qapısına çəkdi.

– Ay kişi, evdə oğuldan, nəvədən yoxdu yenə sən gəlmisən? – Mövsüm kişi əl atdı.

– Var, var, niyə yoxdu? Amma bu başı batmışlar yolları kəsib, qadan alım, qollu-qanadlı cavan görəni kimi tutub aparırlar. Nətəhər göndərim? Rus erməniyə qarışb, gəlib durub kəndin başında. Nə gedə bilirik, nə gələ bilirik.

Mövsüm kişi istədi Muğanlının, Əmiranların halını desin, gördüyü postlardan danışsın. Kişi gəlib onun qarşısında durdu. Çuxura düşmüş gözləri sulanmışdı.

– Nolacaq bizim axırımız, qadan alım? Bura da güclə gəldim. Yolun o başın da kəsiblər. Nə qədər adamın buğdasını əlindən almışdılar. Deyir, bu saat tök yerə baxım, içində silah aparırsan. Nə Allaha baxan var, nə bəndəyə.

– Buğdasını alıblar? – Mövsüm kişi təəccübləndi. – Deməli, camaatı bura gəlməyə qoymurlar. Mövsüm kişi fikirləşdi ki, bəlkə bu, Arakelin işidi. Gedəndə elə tapşırıb. Fikirləşib ki, dəyirmanı buğda getməsə, Mövsüm də gəlməz.

– Üzü qışa dönür. Nə unumuz var, nə dənimiz.

– Belə getməz, bu işləri yoluna qoyan tapılar.

– Deyir Suriyadan, Livandan nə qədər erməni gətiriblər. Özü də pullu döyüşçülər. Nəyə gətiriblər? Bizi öldürməyə? Bəs bunu mən bilirəm, bizim hökumət bilmir? Niyə onların qənşərini kəsən yoxdu?

– Vəziyyət dolaşıqdı. Bizimkilər nə fikirləşir, məlum deyil. – Mövsüm kişi çuvalı sürüyüb çölə çıxartdı. Köməkləşib daşqaya qaldırdılar. Beş tayanı yan-yanı yığdılar. – Bu saat stol davası gedir, kənd-kəsək hayında olan yoxdu.

– Gəl otur, bir çay iç. Samovarım indi qaynayıb. Uzaqdan gəlmisən.

– İçim, ağrın alım, içim. Gör, nə günlərə qalmışıq. Evimizdə dustaq olmuşuq. Malı, qoyunu örüşə də çıxarda bilmirik. İşıqları da kəsiblər. Dirəklərin çoxu yerdədi. Axşam düşdü, zülmət olur. Bunlar da içib, ağıllarını itirir. Kəndə girib gecənin bir aləmində göyə-yerə güllə yağdırıb camaatın yuxusuna haram-zəhər qatırlar.

Mövsüm kişi çayları stola qoydu.

– Kəndlərin hamısı eyni gündədi. – Mövsüm kişi dedi. – Bunların məqsədi bizi buralardan qaçırtmaqdı.

– Mən evimdə ölərəm, heç yana getməyəm. Hayana gedim? Bura mənim qəbir yerimdi. Heyfim o körpələrə, qadınlara gəlir. Gəlinə, qıza girir bu binamı. Namusa, qeyrətə sataşırlar. Bizimkilər də əliyalın. Qabağa çıxanı vurullar. Bir gəlib deyən də yoxdur ki, ay küçük, ay binamus, bu fağırı niyə vurdun? Səni bura ara qarışdırıb, adam vurmağa göndəriblər? Bizdə bir Fərəməz var, arvadına sataşmışdılar bulağa gedəndə. O da yabasını götürüb çıxmışdı. Yazığın qanı qaldı kəndin ortasında. Kimin aralıda qohumu, tanış var, cavan gəlini, qızı, uşağı kənddən çıxardır. Kimin də yoxdu, budey, elə bu vəziyyət. Bacara bilmirik, Mövsüm, mümkünatı yoxdu. Əliyalın neynəyəsən?

Kişi çayı içib durdu.

– Əppək yoxdu evdə. Aparım unu, təndirə çörək yapsınlar. Körpələr acdı.

– Apar, apar. Bərəkətli olsun.

Kişi cibini eşləyib pul çıxartdı. Sıxıla-sıxıla Mövsüm kişiye uzatdı:

– Yarısını verə bilirəm, ağrın alım. Gələn dəfə gələndə də...

Mövsüm onun sözünü kəsib əlini geri qaytardı.

– Apar. Halal xoşun olsun. – Kişi nə qədər məcbur eləsə də, Mövsüm kişi pulu götürmədi. – Bu dəfə qoy oğul payı olsun. Gələn dəfə verərsən. Apar şəkərə, qəndə ver.

Kişi noxtanı dartıb eşşəyi yola tərəf çəkmək istəyəndə, dayandı. Dəyirmanın həyətinə hərbi UAZ girdi. Maşından Surenin dalınca əsgərləri düşdü.

– Kimdi dayirmançı? – Suren ayaqlarını aralı qoya-qoya onların üstünə gəlirdi.

– Mən.
 Suren əsgərlərin ikisinə dəyirmanı axtarmaq əmri verdi.
 – Haranı axtarırlar? Nə axtarırlar? – Mövsüm kişi qabağa yeriyib Surenlə üz-üzə durdu. – Mənim dəyirmanımı axtara bilməzsən.
 – Dayırmında silah var? Ara qarışdırmaq! Sanın işin burda taxılın, onun arasında kndlara silah paylamaqdı?
 – Silahım olsaydı, indi meyidin ayağımın altına sərilməmişdi.
 Suren Mövsüm kişinin bir qarışığına gəldi.
 – Mani hadalayırsan? Demali, ağılından mani vurmaq keçir. – Gözünü onun üzündən yayındırıb qoca kişiye baxdı. Un çuvallarına işarə elədi. – İçində nə var?
 – Un! – Qoca kişi dedi. – Çuvalda nə olar?
 – Çuvalda un olar, onun içində da silah, gulla. Siz çox tulku millatsiz. Kndlari silahlandırır ermani camaatının ustuna qalxmaq istəyirsiniz. Erməni soyqırımına hazırlıq. Ha?
 – Bu sənə kimi erməninin ağına gələ bilər. Bir adam tanımadığı, üzün görmədiyi adama niyə güllə atsın?
 – Ağılını ozuna saxla. Baxarıq. – Suren arxaya çevrildi. Sürücü qaçaraq yaxınlaşdı. Belindən iri tiyəli hərbi bıçağı çıxarıb ona uzatdı. – Dadargir desnem, sra meç inç qa?¹¹
 Çuvalın böyrünü yarıb unu yerə boşaltdı.
 – Ay bala, dayan. Ay bala, Allah evini yıxsın. Bərəkəti yerə tökməzlər. Əlin qurusun... – Kişi ona mane olmaq istəyəndə, Suren qolundan tutub qəfil arxaya çəkdi. Kişi səntirləyib yıxıldı. Mövsüm kişi özünü ona yetirdi, kişini qaldırmağa çalışdı.
 Əsgər bir-bir çuvalların ortasını yarıb, arxasından qaldırıb yerə boşaldırdı.
 – Bolorı dadarq e, hramanadar.¹²
 Suren yerdə təpələnmiş una işarə edib dedi:
 – Gulla olar birdən, ayağınla dağıt gorum.
 Əsgər unu tēpikləyib yaydı.
 – Net orujiya.¹³ – Dəyirmandan çıxan iki əsgər komandirə səsləndi.
 – Mən demişdim axı.
 Suren onun üzünə tērs-tērs baxdı. Sonra tapançasının darağını çıxartdı. Baş barmağıyla siyirib bir neçə gülləni un topasının içinə atdı:
 – Ha, bu da gulla! İstasam, ordan da silah çıxardaram. İkinizi də aparıb gullalayaram.
 – Allah sizin bəlanızı versin. Mənim nəvələrim acdı. Onların yavan çörəyin dağıtdın. Allah çörəyinizi kəssin. Bərəkəti tapdalayan ayaqların qurusun...
 – Kəs səsini! – Suren qoca kişiye çəmkirdi. Güllələri onun içindən götürüb darağa taxırdı. Mövsüm kişi çarəsizlikdən susmuşdu. Susduğuna görə xəcalət çəkirdi. Özünə bu çarəsizliyi, susqunluğu yaraşdırmırdı. Gözləri dönmüş bu adamlara necə cavab verəcəyini də bilmirdi.
 Suren darağı yerinə taxıb çaxmağı çəkdi, eşşəyin yanından keçəndə tapançanı onun başına sıxdı, tētiyi çəkdi. Eşşək yana yıxılanda daşqanın bir təkəri havaya qalxdı.
 UAZ tozanaq qaldırıb dəyirmanın hēyətindən uzaqlaşdı. Mövsüm kişi ortalıqda qoluqurumuş kimi durmuşdu.

¹¹ - Boşalt görüm, bunun içində nə var?

¹² - Hamısı boşdur, komandır!

¹³ - Silah yoxdur.

Qoca kişi çinqilin üstündə iməkləyə-iməkləyə eşşəyinə yaxınlaşdı. Onun qanına bulanmış başını qucaqlayıb hönkür-hönklür ağladı. Sureni, hökuməti, zəmanəni söydü, qarğıdı.

– Ac nəvələrimin haqqını yerdə qoyma, Allah. Bizim gücümüz çatmadı, sən bəlasını ver... İndi mən hansı üzlə qayıdım evə? Gör bizi nə hala qoydular? Gör nə günlərə qalmışıq?

Eşşəyi daşqadan ayırdılar. Kişi gözünün yaşını saxlaya bilmirdi.

– Qoduxluqdan əlimdə böyümüşdü...

Mövsüm kişi dəyirmanın arxasındakı xəndəyi bir az da qazıb dərinə saldı, boyun uzatdı. Eşşəyi sürüyüb gətirdilər, xəndəyə sürüşdürüb uzatdılar. Kişi eşşəyin ayaqlarını qarnına yığdı. Belləri götürüb hərəsi bir tərəfdən torpaq atdı...

– III –

Sovetliyin həyətinə yığılmış kişilər “Ural” hərbi təcili yardım maşınıni görəndə, qırıqları açıldı.

Maşından hərbi geyimli, silahlı, dolu bədənli keçəl zabit düşdü. Sürücü yerində gözlədi.

Eyvaz məntəqədən çıxıb ona yaxınlaşdı. Əl uzadıb görüşdü:

– Dedim, gəlməzsən.

– Mən hərbciyəm. Sözüüm sözdü. Başqa dəstələr də var. Onların da mənə ehtiyacı var.

– Nə gətirmisən?

– Silah yoxdu hələ. Paltar, batinkadı. – Keçəl Komandir maşının arxa qapısını danqıldıtdı.

– Eybi yox. – Eyvaz dedi.

Maşının arxa qapıları içəridən çölə laylandı. Bir silahlı əsgər düşdü. Karton yeşikləri göstərdi.

– Boşaltsınlar.

– Tələsmə. – Keçəl Komandir Eyvaza astadan dedi. – Görək nəyə gücün çatır.

Eyvaz onun eyhamını dərhal anladı. Cibindən iki dəst pul çıxarıb ona uzatdı. Keçəl Komandirin barmaqları dəstləri daradı, ortasına baxdı. Kitelinin iç cibinə qoydu. Əmr gözləyən əsgər qapıdan kənara çəkildi. Eyvaz kişilərə işarə elədi ki, gəlsinlər.

– Mənə masxalat lazımdı. – İbad Keçəl Komandirə yaxınlaşdı. – Bir də “əfqanka”. Neçəyə satırsan?

Keçəl Komandir İbadı süzdü. Onun ədalı duruşuna, özünə arxayınlığına baxdı. Sataşmağa daha yaxşı söz tapa bilmədi:

– Güllə hamısından keçir. – dedi.

– Güllədən alverçilər qorxar.

Keçəl Komandir pərtliyini gizlətməyə çalışdı.

– Səndən bahadı.

– Gətir.

Keçəl Komandir gedib maşına oturub, dirşeyini pəncərədən çıxardı. Əsgər arxaya minib, qapıları çəkib örtüdü.

– Bir-iki günə xəbər verərəm. Sağ qalsan, gətirərəm. – Maşın yerindən tərpenəndə Keçəl Komandir başını İbada uzadıb dedi.

UAZ sovetliyin həyətidən çıxdı. İbad məntəqəyə qayıdanda hamı özünə paltar seçirdi. Ayağına uyğun batinka axtarırdı.

İbad bir neçə formaya baxdı. Bəzilərinin üstündə qan ləkəsi qurumuşdu, bəzi batinkalar çırılmışdı. Bəzilərinədən kəskin qoxu yayılırdı.

– Bunlar təzə deyil. – İbad Əbülfətə dedi.

– Demişdi. Təzə tapmaq çətindi. – Eyvaz hamıya eşitdirdi. – Mən dedim, nə tapsan gətir. Camaatın ayağı yalın qalmasın. Əynində forma olsun.

– Ölən əsgərlərin paltarını satır.

– Hamımız bir gün şəhidik. – Sabir əynindəki kitelin sinəsindəki güllə deşiyindən barmağını çıxarıb tərپətdi. Onun bu məzəli hərəkəti otağın əhvalını dəyişdi.

– Düz deyir, olsun də. Yudurdub geyirik.

– Şərəfdi.

– Şəhidi gərək öz paltarıyla basdıralar.

– Silahları nə vaxt gətirəcək? – İbad soruşdu.

– Görək də.

– Bu nə murdar alverdi? Ağdamlılar orda şəhid olur, bu alçaqlar da gedib şəhidi qarət edib paltarını, silahını satır.

– Bəlkə ermənilərdən, ruskardan gətirir? O qədər qoyub qaçanlar var ki. Onlardan alıb bizim kimilərinə satır, könüllülərə. – Əbülfət onun əsəbini bir az yatırtmağa çalışdı. – Bizə silah, geyim lazımdı. Hardan alır, necə gətirir, özü bilər. Məcburuq, alırıq. Uşaqların ayağı, əyni yalındı.

İbad paltarların üfunət iyindən başını götürüb otaqdan çıxdı. Pillekəndə oturub harasa lap uzaqlara baxdı.

O gün kəndi ən müqəddəs yerindən vurdular. Mərmi Dağdağan ağacının iri budaqlarını budayıb yerə tökmüşdü. Şivrimlər, yaylıqlar, dəsmallar od aldı, ağacın gövdəsi yandı, quru budaqları alışıdı.

Camaat dedi indi daş yağacaq, Allah dözməz bu ədalətsizliyə, bu haqsızlığa. Yağdı... Kəndə mərmə yağdı. Göy qopdu düşdü, adamların ayağının altından yer qaçdı. Kiminin pəyəsi, kiminin evi dağıldı. Kiminin mal-qarası qırıldı, kiminin də balası öldü. O gün hamının canı yandı. O gün ilk dəfə mərmə səsini tanıdılar, gücünü gördülər, evlərində nə qədər çarəsiz olduqlarını anladılar. Kimi körpəsini qundaqladı, ayaqyalın qaçdı. Qaçdıqca qaçdı, amma nə qulaqlarından səs itdi, nə də gözlərindən o dəhşət çəkilib getdi. Ölümü canlarında hiss elədilər. Uşaqların qorxudan ilikləri yandı. Mühəribəni indi daha yaxşı tanıdılar; kinolara bənzəməirdi, bu dəfə kənardan baxmırdılar. Yerlə göyün arasında qalmışdılar.

Səhər hərə bir söz dedi sovetliyin qabağında.

– Sovetlər Birliyi parçalanıb. Biz Moskvadan ayrılmışıq. Ermənilər də fürsətdən istifadə edib Dağlıq Qarabağı əlimizdən almağa çalışır. – Eyvaz pilləkənin başında durub vəziyyəti bildiyi kimi izah etməyə çalışırdı. – Hökumət hələ özünü formalaşdırma bilmir. Moskvapərəstlər, ermənipərəstlər, avropapərəstlər ölkəni parçalamağa çalışır. Biz də onların döyüş meydanıyıq. Bizim gücümüz ancaq rayonu, kəndləri qorumağa çata bilər. Kiminsə köməyinə ümid yoxdu. Ya biz bu kənddə qalıb döyüşməliyik, qorumalıyıq, şəhid olmalıyıq, ya da qaçıb getməliyik.

– Biz heç yana qaçmırıq!

– Erməni bizim kəndi ala bilməz.

– Axırınıcı adama kimi döyüşməliyik. Nəyimiz var, satırıq. Silah da alırıq, maşın da...

– Heç kim kənddən çıxmır.

Mövsüm kişi pilləkəni ağır-ağır qalxanda, yerdən od püskürən adamlar susdular.

Mövsüm kişi əvvəl camaata baxdı. Həmin an Arakel onun beynində danışdı. Mövsüm kişi Arakeli beynində susdurdu:

– Kənddən getmək lazımdı! – Sözü deyib dayandı. Hamı bir-birinə çaş-baş baxdı, elə bil qulaqlarına inanmadılar. Bu gün ilk dəfə çox adam onun sözüylə razılaşmadı. – Kənddən uşaqlar, qadınlar, xəstə qocalar çıxmalıdı. Əli silah tutan, ürəyində təkəri olan qalib kəndi saxlasın. Mən də, oğlumun beşi də kənddə qalırıq. Amma körpə uşaqları qırğına verə bilmərik.

Sovetliyin qabağında söz bitdi. İndi hamının bir məqsədi var idi; silahlanmaq.

* * *

Sovet əsgərləri Xocavənddəki ən iri məktəbdən uşaqları pərən-pərən salıb, oranı hərbi qərargaha çevirmişdi. Məktəbin həyətinə iki BMP dayanmışdı. Üstündəki pulemyotu sarı tentin altında gizlətmışdilər. Həyətə girib-çıxan maşınlar əsgərləri harasa aparır, hardansa gətirirdi. Gənc əsgərlər çatlamış asfalta tək döyür, söyülə-söyülə zabitlərdən təlim alırdılar. Bütün hasar boyuna növbətçi əsgərlər nəzarət edirdilər. Hər nəzarət qülləsində bir əsgər durmuşdu.

İbad günün günorta çağı məktəbin uzaq həndəvərini dolaşib kəndə qayıtmışdı. Onunla ölməyə hazır olan əsgərlərə əlbəyaxa döyüşü öyrədirdi. Yoruldum deyən əsgərin belinə yoldaşını mindirib həyəti çapdırırdı.

Cərgəni qarşısında sıraya düzəndə yenə əlini belinə qoyub dedi:

– Özünü sığıdırmayın düşmən gülləsindən ölməyi. İmkan verməyin düşmən ananızı ağılsın, uşaqlarınızı yetim qoysun. Yalnızda saxlayın, döyüşdə ancaq qorxaqlar ölür. O vaxt öl ki, başqalarını ölümdən qoru. O vaxt öl ki, bir dəstə düşmən öldür. Kəşfiyyat dəstəsi yorulmaz. Kəşfiyyat dəstəsi dayanmaz. Kəşfiyyat dəstəsi məğlub edilməz!

Kölgəlikdə, yataqda, süfrənin başında, samovarın qırağında hərədən bir avaz gəlirdi.

– Bilmirəm düşmən budu, yoxsa o tərəfdəkilər? Mən rayondan durub bura könüllü gəlmişəm...

– Bu da komandır olub. Uşaq kimi qaç, şillaq at, dəmir-dümür qaldır. Torba yumruqla... Belə kənd qorumaq olar?

– Burda yorulub ölməkdənsə, döyüşmək lazımdı. İmkan versinlər gedək... -Yerin qulağı, divarın, daşın ağız xəbər yayırdı, gəlib İbadın qulağına çatırdı.

– Hazır deyilik. Hələ əməliyyata getmək olmaz. Mən ordan bura meyit daşıya bilmərəm. Düşməni sevindirmək olmaz.

Kim onun əmrinə tabe olmurdu, İbad onu bağlatdırırdı ağaca, dörd bıçağı var idi, bir-bir atırdı, bıçaqlar ağaca bağlanan adamın qolunun altından, ayağının arasından, qulağının dibindən gövdəyə sancılırdı. O da yalvarırdı, deyirdi ki, buraxsın, bundan sonra öl desə, ölməyə hazırı.

Sabir İbada o qədər inanırdı ki, məşq başlayanda, özü gedib söykənirdi ağaca, İbadın gözünün içinə baxırdı, deyirdi at. İbadın nə qədər sərrast olduğunu anlayandan sonra Sabir istədi bunu hamı görsün, ona canlarını etibar eləsinlər. İstəyirdi İbad da bunu bilsin. Bilsin ki, canını ona gözünü qırpmadan verər, tək özüylə kəşfiyyata aparsın. İstəyirdi qayınlarını tapsın, Əmirxanın, qonşularının qisasını Mayranuşun gözündən uzaqlarda alsın, vicdanı rahat olsun. İstəyirdi heç kim ona daldada: "Arvadı erməni oğraş qaynına güllə atmaz. Qayınlarına işləyən satqın... binamus..." deməsin. Sabir özünü sübut eləmək istəyirdi.

İbad təzə qərar qoymuşdu.

– Gündüzlər yatıb, gecələr məşq edirik. Kəşfiyyatçı canavar kimi görməli idi.

Məntəqədə qaldıqları otaqların pəncərələrinə qara adyal tutdu. Qoymadı içəri günəşin şöləsi girsin. Onlar üçün gecəylə gündüzün yerini dəyişdi. Kəşfiyyatçılar getdikcə qaranlıqda daha yaxşı görməyə başladılar. Postda səhərə qədər göz qırpmadılar.

Sabir fürsət tapan kimi evinə oğru kimi gedirdi, hündərə dolaşıb yerdə ayaq izi axtarırdı. Pəncərələrdən boylanırdı. Mayranuşu, uşaqları yerində yatılı görəndə arxayın olub geri qayıdırdı. Amma bilirdi ki, qayınları gec-tez yenə gələcək. Bu dəfə onların qanını qurbanlıq quzu qanı kimi alınma çəkəcəkdə.

* * *

İbad məktəbin hasarına tərəf elə yavaş sürünürdü, ilanının yanından keçsə ürkütməzdi, gəlib hasarın kölgəsinə uzandı. Nəzarət qülləsindəki iri projektorların işıq zolağı bir nöqtədə çarpazlaşıb ayrılarda İbad ağaca dırmandı. Budaqların arxasından məktəbin həyətinə baxdı. Hasar boyu addımlayan əsgərlərin addımlarını sayır, nəzarət etdikləri ərazinin məsafəsini ölçürdü. Onların hardasa bir-iki dəqiqə dayanmasını, aralarındakı intervalın uzanmasını gözləyirdi. Arxadakı əsgərin istixana binasının tinindən çıxıb onları görməsi iyirmi iki addımlıq məsafədəydi.

İbad budaqdan hasara tullanmağa hazır dayandı. Qarşıdakı əsgər uzaqlaşanda işıq zolağı gəlirdi. İbad addımları saydı, işıq zolağı geri çəkilən kimi hasara, ordan yerə atıldı, qaçıb yaxınlıqdakı dirəyin dibinə uzandı. Növbəti on iki addımlıq boş məsafəni iyirmi beş dəqiqə yerindən tərpenmədən gözlədi. Bir-birinin arxasınca gedən əsgərlərin dövrəsi məktəbin arxasına düşməliydi.

Məktəbin qabağındakı işıqlar yanırdı. Yerindən durub qaçsaydı, qüllədəki əsgər onu dərhal görərdi. Binanın tinindəki şlyapalı lampanı külək saat kəfki-ri kimi ağır-ağır yırğalayır. Yan pəncərəyə düşən işığın arxasınca kölgəsi qara quyruq kimi sürünürdü.

On iki dəqiqəlik məsafə yaxınlaşırdı. Qüllədəki əsgər qurcalandı. Siqaretini dodağının arasına qoymuşdu. Bir neçə dəfə kibrit çəkdi. Külək söndürdü. Bir küncə büküləndə, İbad şlyapalı lampanın kölgəsində qaçaraq şüşələri qırıq pəncərədən içəri girdi. Otaq istifadə olunmurdu, döşəməsini sökmüşdülər, qırıq qapısı yana düşmüşdü, tavandan boş naqil sallanırdı.

O, astanadan dəhlizə boylandı, bircə pilləkənin yanında işıq yanırdı. Üz-üzə olan otağın qapısı aralıydı. Qaçıb otağa girdi, qapını arxasınca örtüdü. İçəridən yayılan kəskin sarımsaq, tünd spirt, iylənmiş ayaq qoxusu beyninə doldu. Gözü qaranlığa alışanda, çarpayılarda əsgərlərin yatışdığını gördü. Özü-nü itirmədi. Bir az dikəldi. Oyaq əsgər onu görsə də bu qaranlıqda tanımazdı. Çarpayıların yanında arın-arxayın addımladı. Göz gəzdirdi, başını qaldırıb ona baxan yox idi. Çarpayılara söykənmiş, kənarından asılmış avtomatları usduf-usduf götürüb küreyinə keçirdi. Qapını aralayıb dəhlizə baxdı. Avtomatları döşəməsiz otağa qoydu, qaçıb pilləkənin altındakı boşluğa qısıldı. Ordan giriş qapısı görünürdü. Çöldə, qapının ağzında iki əsgər mübahisə edirdi.

İbad pilləkənin altından çıxıb qapının lap yaxınlığındakı otağın qapısını ehmalca araladı. İçəridə işıq yanırdı. Başını salıb baxdı. Stolun arxasında bir zabiti yuxu aparmışdı. Ayağını qarşısındakı stolun üstünə qoymuşdu. Qolları

qoynunda çarpazlanmışdı. İbad içəri girdi. Otağa göz gəzdirdi. Sol tərəfdəki divarın dibində güllə yeşikləri üst-üstə qalaqlanmışdı. Sağ tərəfdə iri dəmir seyf var idi. Zabitin arxasındakı rəfdə dəftərlər, kitabçalar, qovluqlar sıralanmışdı. Pəncərəyə çöldən barmaqlıq vurulmuşdu.

Zabitin boynu bir az arxaya düşəndə diksinib ayıldı. Gözünü açmağa macal tapmamış, İbadın belindən çıxarıb atdığı bıçaq onun sinəsinə saplandı. Nə olduğunu beyni dərk eləmədi. İbad onun üstünə sıçrayıb ağızını qapadı, çənəsindən qəfil yuxarı çəkib boynunu qırdı. Zabitin ayaqlarını stoldan aşağı saldı. Başın stola qoydu. Gedib qapının cəftəsini siyirdi. Yeşiklərə yaxınlaşdı. Bir-bir qapaqlarını qaldıraraq baxdı; avtomat, tapanca güllələyirdi. Bir neçə yeşikdə qumbara vardı.

İbad şalvarının balağını çəkmələrinin içinə salıb bağı ayağına doladı. Kəmərinə açıb şalvarının belini boşaltdı, güllələri dizinə qədər ayaqlarına doldurdu, kəmərinə sıxdı. Ciblərinə, kəmərinə qumbara yerləşdirdi. Bir neçə güllənin barıtıyla yeşiklərin yanından qapıya qədər qarışqa yolu çəkdi. Stolun üstündəki sənədləri yeşiklərin ətrafına dağıtdı. Stolun üstündən zabitin alışqanını götürüb qapıya getdi, azacıq aralayaraq dəhlizə boylandı. Sərxoş dəhliz mürgüləyirdi. Hardasa yuxarı mərtəbələrə qadınların şəhəvətli səsləri, gülüşləri divarlarda çililənirdi. Alışqanla barıt yolunun başına od vurub qapını örtüdü. Döşəməsiz otağa qaçdı. Üstündəki güllələr bir-birinə dəyib şaqqıldayırdı, ucları dərisini cızır, ətinə batırdı. Döşəməsiz otağa çatanda, yanğın otağı bürüdü. Qapının ağızındakı əsgərlər həyəcanla ağız yuxarı bağırtdılar. Otaq partladı. Həyəcan siqnalı hamını diksindirirdi.

Yeşiklər bir-birinin dalınca partlayanda alov pəncərədən, qapıdan çıxıb çölə qarsırdı. Dəhlizi tüstü bürümüşdü, göz gözü görmürdü.

İbad pəncərədən baxdı. Hasarın yanında keşik çəkənlər binanın qabağına qaçırtdılar. Nəzarət qülləsindəki əsgər aşağı enirdi. İşıq zolaqları yerdə ças olub qalmışdı. İbad avtomatları belinə aşırıtdı. Pəncərədən düşüb kölgənin içiylə hasara qaçdı, dırmanaraq çölə düşəndə, ikinci partlayışdan binanın bütün şüşələri çililənib töküldü. İşıqlar söndü. Bircə pəncərələrdən qalxan alov görünürdü.

Həyəcan siqnalı lap uzaqlara gəlirdi. Elə vıyıldaırdı, adamın ürəyi əsirdi. Alov ikinci mərtəbəni bürümüşdü...

* * *

Sabir bütün gecəni postda durub, səhər evinə gəlmişdi. Mayranuşu Bakıya göndərmək istəyirdi.

– Tez-tez gəlib sizi görərəm. – Mətbəxdə danışırdılar. – Həm də arxayın olaram ki, yaxşıdır. Ara sakitləşsin, qayıdarsız.

– Mənim borcum sənənin yanında olmaqdı. Dar gündə də, xoş gündə də.

– Gedin. Mən də sizdən arxayın olum.

– Qorxuram. Sənə bir şey olsa, mən neynəyəyəm? Sən də gəl.

– Mənə heç nə olmaz. – İstədi desin ki, erməni nə köpəyoğludur ki, mənə nəşə eləsin. Sözü dilinin ucunda dəyişdi. – Məni öldürən oğlanı hələ anası doğmayıb. Sən get, fikrim sizdə qalır. Bax, deyirəm, qardaşların yenə bura gəlsə, araya qan düşəcək. Bu dəfə mən onları sağ buraxa bilmərəm. Özün də bilirsən onlar neylədi. Get, qardaşlarını da əlimdən qurtar, Maya.

Mayranuş kövrəlmişdi. Kətilə oturub ürəyini boşaltdı.

Azər qapıdan girib kirmişcə onlara baxırdı. Sabir geri dönəndə onu gördü. Oğluyla göz-gözə gəldi. Oğlanın ürəyindən nə keçdisə, başını aşağı saldı.

Sabir onun çənəsindən qaldırdı.

– Başını dik tut. – Alnından öpdü. – Bakıya gedirsiniz. Anan da, bacın da sənə əmanətdi. Get hazırlaş.

Sabir dolmuş gözlərini oğlundan qaçırtı.

– IV –

Postun girişində duran iki əsgər onlara yaxınlaşan UAZ-ın qarşısını kəsdi. Biri maşının pəncərəsinə yaxınlaşdı. Sürücüyə, onun yanında oturmuş orta yaşlı, çal saçlı mayora baxdı.

– Əbülfətin dəstəsi burdadı? – Sürücü soruşdu.

– Kim soruşur? – Əsgər cavab verməyə tələsmədi.

– Mayor Qasım Bayramov gəlib. Bakıdan. – Sürücü göz-qaşını oynadaraq yanındakı komandiri işarə elədi.

– Qaldır dirəyi, əsgər! – Qasım Bayramov əmr elədi.

– Aç. Mayor Qasım Bayramovdu. Bakıdan gəlib. – Əsgər gələn adamı tanıyırmış kimi, yoldaşına əminliklə bağırdı.

Dirək qalxdı. UAZ xırıldaya-xırıldaya söyüdlüyə girdi.

– Qasım Bayramov kimdi?

– Bakıdandı. Əbülfəti soruşdu. Bəlkə, satdıq güllə-zad gətirib...

– Başına dəysin. İbad onlardan qabaq gətirib. Bunlar hələ müştəri axtarır.

– Nə qədər olsa, yenə azdı. Bakıdan bura adam gəlibsə, deməli, kiminsə yadına düşmüşük.

– Sən burda qal. Hərlənim görüm, nəyə gəlib.

UAZ məntəqənin qarşısında dayanmışdı. Mayor Əbülfətlə nəsə danışdı.

– Otağa qalxaq. – Əbülfət təklif elədi.

– Vaxt yoxdu. – Bayramov başını çevirib baxan kimi, sürücüsü işini bildi.

Komandirin çantasını maşından götürüb ona gətirdi. Bayramov çantayı alıb pilləkənin yanına qoyulmuş partaya yaxınlaşdı. Əbülfət gəlib onun qarşısında durdu. Əsgər pilləkənin başındakı stulu götürüb Bayramovun altına qoydu.

– Çastı qeydiyyata almalıyam. Neçə nömrəlidir?

– Nömrə yoxdu. Özünümüdafiə dəstəsidir. Beş tabor var.

– Komandir kimdi? Neçə əsgər var? Silahlar, texnikalar? Ölən, yaralanan... hamısını yazmalıyıq.

Əbülfət dedikcə, Bayramov qaşısındakı kitabçanı yazıb doldururdu.

– Texnikamız yoxdu. Pal-paltarı ordan-burdan pulnan alırıq. Kəndin camaatı mal-heyvanın satıb tüfəng, güllə alır. Xahiş edirəm, gedin orda deyən ki, burda bir Xocavənd adında rayon var, camaat ağır şəraitdədi. Eşidirsiniz?

– O, susub barmağını havada saxladı. – Əmiranları vurur erməni, bizim uşaqlar da köməyə gedib. Onlar pulemyot atır, bizimki tüfəng. Xəbəriniz varmı hər gün nə qədər adam ölür? Düşməne atmağa gülləmiz çatmır. Xocavəndin yuxarı kəndlərini yandırılar. Gündə beş-altı kənd əlimizdən çıxır. Kömək lazımdı...

– Bir az dözü. – Bayramovun onu axıra qədər dinləməyə səbri çatmadı. Sözü nü yarımçıq kəsdi. – Vəziyyət çətindi. Müharibə gedir. Mən də bura gəlmişəm qeydiyyata alam, kömək edəm. Kəşfiyyat dəstəsində neçə nəfər var?

– Səkkiz.

– Hanı əsgərləri? Əməliyyata gediblər?

– Yatıblar.

– Yatıblar? – Bayramov duruxdu. Alnını qırışdırıb baxırdı. – Bu vaxt əsgər yatar? Deyirsən orda camaatın uşağı döyüşüb şəhid olur. Sənin uşaqların burda yatır? Axşam əməliyyatda olublar?

– Yox. – Bayramov arxadan gələn səsə çevrildi. İbad qolunu qoynunda çarpazlaşdırıb, çiyinini divara söykəmişdi. Bayaqdan bəri onları dinlədiyi arxayın duruşundan bilinirdi. – Məşqdən sonra yatırlar. – İbad Əbülfəti qabaqladı.

– Qardaşımdı. İbad. Kəşfiyyat komandiri.

Bayramov İbadı süzdü. O, başına kokardası bozqurd olan qara beret qoymuşdu. Əyninə təzə “əfqanka” forma geyinmişdi. Özü tikdiyi jiletin ciblərinə qoyduğu qumbaraların başları görünürdü. Çəkmələrini sürtüb təzə qaloş kimi parıldatmışdı. Bayramova yaxınlaşıb hərbi salam verdi.

– Sənin əsgərlərin gedib orda döyüşməli. Şəhid olmalıdır. Yatmaq nədir? – Bozardı.

– Mən əsgərə ölməy üçün təlim keçmirəm. Gülləmiz də yoxdu, görmədiyimiz hədəfə niyə boş-boşuna ataq?

Bayramov ona acıqlı-acıqlı baxırdı.

– Bundan sonra bütün əməliyyatlardan birinci mənim xəbərim olsun.

– Bizə başçı yox ey, güllə lazımdı. Maşın lazımdı. Yaralı uşaqları döyüşdən çıxarda bilmirik. Gecə Əmiranların özünümüdafiə dəstəsiylə birlikdə döyüşürdük. Yaralılar yerdə qalır. – Əbülfət içini çəkərək xəcalətlə əlavə elədi: – Yuxarı kəndlərdən qızları, gəlinləri əsir aparıblar.

Onun dediklərini Bayramov qeyd elədi.

– Ratsiya da yoxdur.

– Silahların yarısını İbad ermənilərdən gətirib. – Əbülfət əlini qardaşının çiyininə qoydu. İstədi Bayramov onu daha yaxşı görsün.

– Deməli, ermənilərdən gətirib. – O, düşüncəli halda başını silkələyərək İbada baxdı. – Kəndləri saxlamaq lazımdı. – Bayramov İbadın gətirdiyi silahların siyahısını yazandan sonra kitabçasını, qələmini çantasına qoyub stuldan durdu. Sürücüsü gəlib çantanı apardı. Bayramov onların qarşısında durdu. – Lənkəranda maşın var. Gedib götürmək lazımdı. Sabah gələrsən qərgahə, Ağcabədiyə. Tapşıraram, sənəd versinlər, gedərsən.

– Bu gün olmaz? Mən elə indi Ağcabədiyə gedərəm. Siz tapşırın. Mən də gedib axşama kimi maşını gətirim. Axşam yuxarıdakı uşaqlara köməyə gedəciyik. Maşın olsa, yaxşı olar.

Qasım Bayramov gözünü ondan çəkmədən başını silkələyib razılıq verdi.

– Burdakı vəziyyəti mənə məruzə etməmiş, qərar vermə. – Bayramov Əbülfətə tapşırırdı. – Bu, yuxarının əmridir. Ölüyə-diriyə sən cavabdehsən.

– Necə, cənab mayor? Erməni hücumə keçəndə deyək ki, dayanın, mayor Qasım Bayramova məruzə eləyək, icazə versə, sizə güllə ataq? Orda nə oyunlar qurulur, bilmirəm, amma burda müharibə gedir.

– Mən gəlib buranı nəzarətə götürəcəm. Sizə də sivyaz gətirəcəm.

Mayor maşına oturub uzaqlaşanda Əbülfət hiss elədi ki, deyə bilmədiyi sözlər ağzını yandırır.

* * *

Amaras monastırına avtobus gəldi. Qala divarlarının dəliklərindən baxan əsgərlər sevindilər, bir-birlərini hayladılar. Tatos qaçaraq aşağı endi.

İki əsgər avtobusdan zəfərdən qayıtmış komandir ədasiyla düşdü. Bir-birinin dalınca avtobusdan enən qadınları əsgərlər itələyib cərgəyə qoyurdu. Qadınların bəziləri səntirləyib yanındakına dəyir, ayağı ilişən yıxılırdı. Əsgər təpiyində qalxıb sırada yerini alırdı. Qadınların əksəriyyəti gecə köynəyində, ayaqyalın, saçları didilmişdi.

Levon gələ-gələ əsgərinə bağırırdı ki, qadınları vurmasın, ətləri göyərir. Sinirləri gərilməmiş qadınlar erməni kişilərini yaxına buraxmır, itələyir, cırmaq atır, söyürdülər. Tatos havaya güllə atıb hay-küyü kəsdi.

– Allah sizin bəlanızı versin. – Qoca arvad Levonu qarğıyıb qarşısına tüpürdü. – Tutub nəyə gətiriblər bizi, ay ciyərin yansın? Arvad dalında gizlənən köpəy uşağı!

– Yum ağzını! Yum! – Tatos əlinin dalıyla arvadın ağzına vurdu. Qadının dodağını diş kəsdi. Qanlı tüpürcəyini onun üstünə püskürdü.

– Qeyrətiniz varsa, hamını burda güllələyin.

Levon əsgərə baxıb başıyla işarə elədi. Əsgərlər qadınları həyəətə gətirdilər. Məbədin qarşısında sıraya düzdülər.

Haykanuş məbəddən çıxıb onlara yaxınlaşdı. Yanında durduğu əsgərdən qadınları hardan gətirdiklərini soruşdu. Kəlbəcərin adını eşidəndə bir az arxayınlaşdı. Bildi ki, bu qadınların içində onu tanıyacaq adam ola bilməz. Duruşunu şaxladı, əllərini belinə qoydu. Zabitəli görkəm aldı.

Levon tələb edirdi ki qadınlar soyunsunlar. Tatos onun əmrini hökmlə təkrarlayır, tələsdirirdi. Yaxınındakı gəlinin yaxalığını dartıb cırdı. Gəlin dirnağını onun üzünə keçirə bildi. Tatos təpiklə gəlinin qarnına vurub yerə çırpdı.

Ortalıqda çılpaq qalan qadınlar özlərini büküb ayıblarını gizlətməyə çalışırdılar. Tatosu, Levonu məcbur edirdilər ki, onları öldürsünlər. Üzünün göynərtisindən Tatosun gözü ayağının altını görmürdü. Bir himə bənd idi ki, qadınları arzularına çatdır. Levon onun əlindən silahı aldı.

Haykanuş istədi əsirləri aparsın, Tatos qoymadı, dedi gərək hamısının gözləri burda qırıla. Harda olduqlarını bilsinlər.

Qadınlara bağırırdı:

– Kişiləriniz sizi bizim alimizdən ala bilməz. Onların buna qeyrati çatmaz. Ala bilsaydılar, qabağımızda lüt olmazdınız. – Tatos özünü qəhqəhə çəkib gülməyə məcbur elədi. Onların heysiyyətinə toxunmaq istəyirdi.

Haykanuş Levonun sözlərini tərcümə elədi, deyirdi burda sağ qalmağın bir yolu var, əmrlərə tabe olmaq. Burdan çıxış yoxdu, amma yaşamaq imkanı var. Məqsədiniz sizi öldürmək deyil. Siz hər iki dövlətə lazımsınız. Bu gündən eviniz buradır, tanrının evi.

– Allah sənə başına uçurtsun dünyanı! – Qoca qadınlar bir-birinin ağzının üstündən qarğıdı. – Sizi görüm qanınıza bələnəsiz...

Levon tapançasını qoburundan çıxaran kimi, ağzıalovlu qarının başından vurub yerə sərdi. Ortalıq yenə qaynaşdı. Sonra hamısı bir ağızdan qarğımağa başladılar. Levon tapançasını qoburuna qoydu.

– Siz doğmalısınız. Gedin yaşayın! – Haykanuş ölməyə can atan gəlinlərə dedi.

Levon Qarçakovun yaxınlaşdığını görəndə iki çılpaq gəlinin arasına girib, onların qoltuğunun altına aldı, özünü göstərdi. Qarçakova təklif elədi ki, o da bu qadınlardan birini seçsin.

Gəlin onun tapançasını qoburundan bir göz qırpımında çıxarıb çaxmağı çəkdi, Levon dirsəyi ilə onu geri itələməyə fürsət tapdı. Tətik sıxılında güllə Levonun iri qarnını siyirdi, soldakı qadın yıxıldı. Arxadan dəyən qundaq zərbəsi silahlı gəlinin süst bədənini yerə sərdi. Levon təpiklə tapançanı vurub

Qarçakovun ayağının yanına atıb özü də qarnını tutub aralaşdı. Tapançanı götürüb ona verdilər. Levon pərtliyini gizlədə bilmirdi, Haykanuşa tapşırıdı ki, hamısını aparsın. Qarçakovu gülmək tutmuşdu.

Levon əlini qarnına qoyub məbədə getdi.

* * *

Mayor Bayramovun dediyi maşın İbadın xoşuna gəlmişdi. Avtoparkda gah kabinəyə baxırdı, gah kuzaya, gah da mühərrikə.

– Bir az yağ yeyir. – Çilingər dedi.

– Maşın da bir şey yeməli idi, ya yox? Əsas odur burdan Muğanlıya getsin. Lazım olsa, orda düzəltdirərik.

– Ağdaşdakı çastda bu maşını yaxşı bilən ustalar var.

Çilingər İbadı qarajın arxasında qalaqlanmış təkərlərin yanına çağırıdı. Təkərləri aşırıdıb altda qalmış içi avtomat gülləsiylə dolu olan iki yeşik göstərdi:

– Ruslardan gətirmişik. Apra bilərsən? Rayon çıxışında rus postu var. Bir azdan komendant saati başlayacaq. Tutsalar...

– Tutmazlar. – İbad yeşiyin birini götürüb, Elçinə də işarə elədi, maşının yanına gətirdilər. İbad maşına baxıb güllələri gizlətməyə yer axtardı.

İbad yanacaq çəninin qapağını açdı. Güllələri ovuclarına yığıb çənə boşaltdılar.

Toranda yarasalar oynaşanda onlar rayondan çıxdılar. Qarşısına keçən maşınların az qala üstündən keçirdilər. Ürəyinin yeri daralırdı. Bilmirdi kəndə nə baş verib, kim ölüb, kim qalıb. Fikirleşirdi ki, əsgərə vaxtında güllə çatmasa, öləcək. İndi əsgərə sudan, yeməkdən çox, güllə lazımdı.

Posta bir neçə yüz metr qalmış silahlı iki sovet əsgəri yolun ortasına çıxdı. Biri əlini havaya qaldırıb dayanmağı işarə elədi, o biri avtomatını atəşə hazır tutdu.

– Dəli şeytan deyir bunları vur. – İbad ayağını qazdan çəkmirdi.

– Lazım deyil, komandır. Səbrini bas. Hamısı rədd olub gedəcək. İndi bizə lazımdı maşını sağ-salamat apraq.

İbad ayağını qazdan çəkdi. Maşının nərtisi azaldı. Əsgərlərə bir neçə metr qalmış İbad əyləci sərt basdı. Əsgərin hərəsi bir tərəfə tullandı. Qorxmışdular. İbad onların üzünə gülümsəyərək baxırdı. Əsgər rusca nəse deyir, bağırır, tələb edirdi. İbad maşından düşdü.

– Nə deyirsən? Başa düşmürəm. – Əsgər azərbaycanca qurduğu cümlənin qol-qanadın sındırıdı. – Hə, bu maşın çastındı. Ala, bu da kağızı. – O döş cibindən sənədi çıxarıb uzatdı.

Kağızı alıb baxanda əsgər İbadı aşağıdan yuxarı süzdü. Sənəddəki şəkli görəndən sonra başını qaldırıb qarşısındakı adamla oxşarlıq axtarırdı. Onun səliqəli hərbi geyiminə, şax duruşuna, qara qalın qaşlarının altından parıldayan zeytun gözlərinə qısqançlıqla baxırdı. Yanındakı əsgər maşının açıq qapısından kabinə boylanırdı. Oturacağı qaldırıb altını gördü. Axtardığı gözüne dəymədi, kuzaya tərəf yeridi. Bir ayağını təkərin üstünə qoydu, bordan tutub özünü yuxarı dartdı. Kuzovun içinə göz gəzdirib, düşdü. Elçin onun dalınca hərələnir, o neynirdisə, kölgəsi kimi təkrarlayırdı.

İbad sənədi əsgərin əlindən dartıb aldı.

– Na apar?

– Başa düşmürəm, nə deyirsən? – İbad sənədi döş cibinə yerləşdirib düyməsini bağladı.

Əsgər yenə cümlə qura bilmədi.

– Maşın boşdu. Təmirə gedirəm. Xarabdı.

Bu dəfə əsgərin ikisi də maşının dəlmə-deşiklərinə burunlarını soxdu. İbad görürdü ki, onu qəsdən ləngidirlər.

– Axı, bu it uşağı burda nə axtarır? Bu ölkə müstəqil oldu də. Sovet əsgəri rədd olub getməli idi. Bu kimdi ki, məni axtarır? Mən bundan icazə almalyam? – İbad qəsdən eşitdirirdi. Onlar anlamasalar da İbadın əsəbiləşdiyini hiss edirdilər.

– Çıx otur. – İbad Elçinə dedi. – Özü də qalxıb sükanın arxasına keçdi. Mühərrik guruldadı. Əsgərin biri yenə kuzaya dırmaşmışdı. İbad bir neçə dəfə signal verib onları tələsdirdi. Ara qazıyla əsəbini göstərdi. Əsgərin biri qarşıya gəlib sürücü tərəfdən kabinin ayaqlığına çıxdı. Əlini güzgünün dirəyindən tutub dayandı. İbadı başa saldı ki, kəndin başına getsinlər. Komandir ordadı. İcazə alsınlar.

İbad üzünü çevirib Elçinə gülümsəyərək baxdı.

– Xoroşo.¹⁴

Əsgər girdiyi cəsur obrazında ayaqlıqda yerini bərkitdi.

– Otkroy, İqor!

Əsgər dirəyi qaldırdı. İbad maşını yavaş-vavaş sürüb postdan iki yüz metr uzaqlaşanda, ayağını qaz pedalına axıra qədər basdı. Maşın nərildədi. Ayaqlıqdakı əsgər özünü qapıya sıxdı. Hələ də nə qədər cəsur olduğunu göstərməyə çalışırdı. İstəyirdi içəridəki qara oğlanlar ondan yaxşı olmadıqlarını anlasınlar. Əsasən də “əfqanka” geyinmiş əsgər sovet əsgərinin cəsaretini görsün.

İbad yolun bütün çala-çuxurundan keçirdi. Maşın atılıb-düşdükcə əsgər də ayaqlıqda top kimi çilənirdi. Bir neçə dəfə az qaldı yıxılısın.

Bağıra-bağıra yolu izah edir, lazım olan yeri keçdiyini deyirdi. Tələb edirdi ki, bu saat maşını saxlayıb, geri dönsünlər. Komandirin qaldığı ev arxadadı.

– Nə deyirsən? Başa düşmürəm. – İbad təmkinini pozmurdu. Eləcə gülümsəyirdi.

Əsgər bir-iki dəfə silahını çiyindən əlinə almağa cəhd elədi, amma özünü iri təkərlərin altında gördü. Bağırmağa gücü çatırdı.

– Elçin, bunun avtomatı xoşuna gəlir? Qundağı da qatlanır.

– Hə, komandir. Yaxşıdı. Beləsindən yoxdu bizdə.

– Onu sənə verirəm.

– Necə?

İbad maşını yolun soluna çıxardı. Qarşıdan arabir gələn maşınlar signallayır, ondan öz yoluna qayıtmağı tələb edirdilər.

Əsgər cəsurluğunu unutmuşdu. O, bir əlini güzgünün dirəyindən, bir qolunu da açıq şüşədən içəri kecirib, qapını qoltuğunun altına almışdı. Özünü dəmirə yapışdırmışdı.

Maşın hər dəfə atılıb-düşdükcə İbad şüşə qaldıranı bir az fırlatdı. Qapının içindən çıxan şüşə əsgərin qoltuğunun altından yuxarı qalxırdı. O, başına gələcəkləri təxmin eləmişdi, indi o xahiş edirdi. Bir tərəfdən də ağırlığını verib şüşəni aşağı salmağa çalışırdı. Bir neçə dəfə yola boylandı. İstədi ayaqlıqdan atılıb bu axmaq hesab elədiyi adamdan canını qurtarsın. Qarşıdan sürətlə gələn maşınlar, yolun kənarındakı daşlı-kəsəkli yerlər gözünü qorxutdu.

– Başa düşmürəm. Nə deyir, ə, bu? – İbad şüşənin arxasından ona baxırdı. – Tozdu ey. İçəri dolur. Toz. Toz! – İbad dedi.

Elçini gülmək tutmuşdu.

¹⁴ - Yaxşı

Əsgərin dirsəyi yarıya qədər qalxmışdı. İndi şüşəni aşağı sıxmağa güc verə bilmirdi. Bir tərəfdən də sürətlə gedən maşının yardığı hava acığını onun üz-gözündən çıxırdı. Təkərdən qalxan tozanaq ağzına-burnuna dolurdu. Yuxarı qalxmış dirsəyində qan ləngidikcə heydən düşürdü. Şüşə onun qolunu yuxarı çərçivəyə sıxmışdı. İçəri sallanmış əli ağarmışdı. İbad onun səsinə, yalvarışını qulaqardına vururdu.

Hava qaraldıqca çöllərin ayağı, başı görünmürdü. Bircə qarşıdan gələn maşınların işıqları bərəlirdi.

İbad maşını qəfil saxladı. Əsgərin ağzı şüşəyə dəydi. Yerində laxladı. Özünü birtəhər tarazlaya bildi. İbad qapını açıb, itələdi. Əsgərin ayağı ayaqlıqdan sürüşdü. Şüşənin arasında qalan qolu dibindən dartıldı. O, quyruğu qopan donuz kimi çığırdı. Çabalayan ayağını harasa ilişdirməyə yer axtardı, dartıb qolunu çıxartmağa çalışdı. İbad şüşəni aşağı saldı. Əsgərin qolu boşalan kimi yerə çırpıldı. Çiyindəki avtomat altında qalib kürəyini əzdi. Ağrıdan özünə gəlməmiş, İbad başının üstünü kəsirdi. Dartıb çiyindən avtomatı aldı. Düşüb ona yaxınlaşan Elçinə uzatdı.

– Bax, belə. – İbad bayaqdan bəri Elçinin havada qalmış sualına indi cavab verdi. Əsgər hələ də yerdə qıvrılırdı. Uyuşmuş qollarını rahat tərpedə bilmirdi.

İbad onun üzünə əyildi:

– Eta maya strana. Von otsyuda!¹⁵

Yol boyu ikisini də dəli gülmək tutmuşdu. Elçin əsgərin qorxmuş üzünü gördüyü kimi yamsılayırdı.

– Komandır, bu gecə onu çaqqal yeyər.

– Di get komandirini tap, gəlsin mənə icazə versin. Özünü bizə göstərməyinə bax. Guya bu idmançıdır. – İbad qəfil susdu. Nəyisə xatırlamışdı. Gözü yolda olsa da beynindən nələrsə keçirdi.

– Nə oldu, komandır?

– Bilirsən mənim ən böyük arzum nə olub?

– Nə? – Elçin marağını ifadə edən gözlərini İbadın qayğılanmış üzünə dikdi.

– Qalib olmaq. İdmanda. Birinci yerə çıxmaq. Medallar qazanmaq. Xarici ölkələrə gedib orda birinciliyə çıxmaq. Bayraq qaldırmaq. Uşaqılıqdan bu arzuyla böyüdüm. Özümə də inanırdım. Əsgərlikdə də dayanmırdım. Orda da bir neçə dəfə dalaşmışdım. Özüm də görürdüm ki, mən istədiyim kimi oluram. Hansı yarışa çıxsam, qalib gələrəm.

– Bəs nə oldu?

– Müharibə bu arzumu da əlimdən aldı. Bunu ermənilərə heç vaxt bağışlamaram. Mən o yarışa çıxacağım günlər üçün böyüyürdüm. Uşaq vaxtı, – hələ məktəbdə oxuyanda, deyirdim, elə bir şey olsun ki, lap nağıllardakı kimi, qəfil böyüyüm, istədiyim yaşa çatım. İstədiyim yaşa çatdım, indi də erməni imkan vermir.

– Ürəyini sıxma, komandır. Müharibə qurtaranda yenə yarışa çıxarsan. Bunlar bizim qarşımızda çox dura bilməz. Erməni it qorxağıdı.

– İt qorxağı... – İbad onun sözünü istehzayla təkrarladı. – Bu it qorxaqları, dağlardan aşağı kəndləri ala-ala gəlirlər. Qulağımızın dibində ordu düzəldib, silahlanıb. Biz də hələ silah axtarıyıq. Texnika dilənirik. Sovetin əsgərləri də gəlib oturub başımızda. Yolumuzu kəsir, bizə icazə verir.

¹⁵ - Bura mənim ölkəmdir. Rədd ol burdan!

Bir neçə kilometr yolu ikisi də susdu. Qabaqda bir topa işıq yolu kəsmişdi. Işıqların qarşısından kölgələr keçirdi. İbad sürətini azaltdı. Yaxınlaşanda dayanmağa məcbur oldu. Köç aparan iri yük maşını yoldan çıxıb aşmışdı. Bir evin köçü dağılmışdı. Köç yiyəsi bir qadın özünü qaldırıb yerə çırpırdı. Bir kişi yumaq kimi bükülmüşdü, hönkür-hönkür ağlayırdı.

Köməyə dayanan adamlar yolu açmağa çalışırdılar. İbad bir neçə qadını indi gördü. Üzlərini dirnaqlarıyla cırışdırdılar, saçları yun kimi didilmişdi. Onlar yerə uzanmış iki körpənin üstünə sərilib ağlaşırdı. Uşaqların yerdəki qanı hələ qurumamışdı.

– Bura təcili yardım gələne kimi biz qospitala çatırıq. – Kimsə bağıra-bağıra deyirdi. – Mən apararam... Durun...

Qadınlar eşitmirdi. Yaşlı qadın sinəsini cırırdı. Yerə, göyə, bəndəyə, Allaha qarşıyırdı, söyürdü:

– İki qızımı erməni apardı. Ərimi diri-diri yandırdılar. Ordan bura oğlumun iki yetimini qaçırtıdım. Bunlar da burda qaldı... – Özünü şillələyirdi. – Hanı Allahın ədaləti? Budu?..

Gəlinlər uşaqlara yalvarırdılar ki, dursunlar, gözlərini açsınlar. Silkeləyirdilər. Yerdən götürüb sinələrinə basırdılar, bir də yerə qoyurdular.

– Kəlbəcərdən qaçıblar. – Elçin kimdənsə eşidib İbada dedi.

Hərə bir tərəfdən köməkləşib yolu boşaltdı. Maşını yedəyə çəkib yoldan çıxartdılar. Xəstəxanaya xəbər aparmış adam təcili yardım maşını göndərmişdi. Uşaq cəsədlərini, dalınca da qadınları maşına mindirib viyıldaya-viyıldaya uzaqlaşdı.

Kişi hələ də quruyub qalmışdı.

– Dəyməyin, qoyun ürəyini boşaltsın. – Kimsə dedi.

İbad maşına oturanda rəngi qaçmışdı. Yol boyu qadının sözü qulaqlarından getmirdi: “İki qızımı ermənilər apardı... əlimizdən aldılar...” Səs onun beynində dolaşırdı. Kimsə ara-sıra deyirdi: “O boyda yolu qaçırt, gəl burda uşaqlar ölsün... bizi kimin qarğıışı tutub?”

Gəlinlərin uşaqları sinələrinə basıb yerdə necə yırğalandığı, uşaqların qanına bulaşmış üzləri gözünün qabağına gələndə əli sükandan boşalırdı. Maşın yoldan çıxırdı.

– İbad, bəlkə mən sürüm?

– Yox.

Ağcabədi yolunun sağını da, solunu da köç maşınları tutmuşdu. Adamlar çöllərə səpələnmişdi. Yerə salınmış döşəklərin üstündə uşaqlar yatmışdı. Yaşlı qadınların üzləri al qanın içindəydi. Adyallara bürünmüş adamlar titrəyirdi.

İbad sürəti azaltmışdı. Onlara baxa-baxa keçirdi yolu.

– Demək, Kəlbəcəri də saxlaya bilmədik. – Elçin təəssüflə dedi.

– Gör bizim camaat nə gündədi? Bu da it qorxağı dediyin erməni.

Söyüdlüyə çatana qədər danışmadılar. Hərbi hissənin həyətinə girəndə əsgərlər maşının başına toplaşdılar.

– Gülləni boşaltsınlar. Hazırlaşın, gedirik. – İbad Elçinə dedi.

– Əbülfət uşaqları yığıb apardı. – Müşfiq məruzə elədi. – Ermənilər Xocavəndin yuxarı kəndlərini yandırır. – Güclə udqundu. Səsi qısıldı. – Deyirlər, rayona girib-çıxmaq olmur.

İbad pillələri qalxıb otağına girdi. Şkafdan cibləri qumbaralı jiletini götürüb geyindi. Bir-birinə yapışqanlı lentlə bağladığı dolu avtomat daraqlarını dizindəki ciblərə qoydu. Avtomatını çiyinə asdı.

O, həyəətə düşəndə yanacaq çənini sökmüşdülər. Ağzıaşağı silkələyib güllələri yerə sərdikləri örtüyün arasına boşaltdılar. Çəni yerinə bağlayıb, yanacaqqla doldurdular.

– Götürün örtüyü də, qalxın maşına. Yolda qurulayın.

– Döyüşə gedirik, İbad? – Sabir sevincək soruşdu. Özü də cavabını tapdı – Döyüşə... Gedək, onlara döyüş göstərək. Minin, uşaqlar... Qalxın... – Sabir hamıdan qabaq kuzasına qalxdı.

Maşın söyüdlüdən çıxanda Sabirə elə gəlirdi, elə bu gecə vicdanı rahatlanacaq. Hardasa oralarda olan Tatosu, Sureni görəcək. Ürəyində deyirdi: “Az qaldı, Əmirxan dayı... Lap az qaldı... Hayıfını almasam, itin oğluyam... Sür, İbad, sür!”

Atışma səsi gedikcə artır, aydınlaşırdı. Hardasa dağın başından top atırdılar. Bir-birinin dalınca uçan pulemyot güllələri havanı yandıra-yandıra gəlirdi.

İbad maşının işıqlarını söndürdü. Döyüş səngərinə bir neçə yüz metr qalmışdı. Maşını dərədə saxladılar. İbadın əmriylə maşından düşüb cərgəyə durdular.

– Həmişəki sözümlü təkrar deyirəm. Bura düşmən gülləsindən ölməyə gəlməmişik. Mənə şəhid lazım deyil. Hər dəfə deyirəm. O vaxt şəhid olaq ki, komandanı qoruyaq. Qaçan ölür. Biz bura nəyə gəlmişik?

– Öldürməyə!

– Eşitmirəm.

– Öldürməyə.

– Amansız olun! Rəhmsiz olun! İrəli!

İbad sözünü bitirən kimi, səngərə tərəf bağıra-bağıra qaçdı. Qaranlıq yeri gizləmişdi. Kimin ayağı çuxura düşüb yıxılırdısa, cəld də qalxırdı ki, birdən onu qorxaq bilib ləngidiyini fikirləşən olar. Səkkiz əsgər bir xətt boyu atəş altında qalmış səngərə qaçırdı.

Birdən-birə ətrafın şəkli dəyişdi. İbad çevrilib arxaya baxanda kənd uşaqlarını gördü. Hamının əlində taxtadan düzəltdikləri avtomatlar var idi. Arxin o biri tərəfində yaşayan uşaqlarla yenə “müharibə-müharibə” oynayırdı. O, öz dəstəsiylə hücumu keçirdi. Axırncı dəfə baxdığı filmə səngərdən çıxmış komandir öz dəstəsini Berlinə necə bir xətlə aparırdısa, o da arxin üstündəki körpüyə tərəf elə qaçırdı.

Səngərdə bir neçə meyiti ayaq altından kənara çəkmişdilər. Bəzilərinin damarından asılı qalan bir gözü çənəsinə sallanırdı, başının yarısını pulemyot gülləsi harasa aparmışdı. Sinəsindən yaralanmış əsgər əlindəki paltarını yarasına basıb saxlamışdı, uçanırdı, dodaqları göyərmişdi. Yaralıları geri qaçırmışa məqam tapmırdılar.

Kimse səsi titrəyə-titrəyə bağırırdı:

– Hamını öldürəcəklər. Hamı öləcək...

Onu səsiylə tanıyan yoldaşları söyürdü. Tələb edirdilər səsinə kəssin. Qorxan əsgərin həyəcanı, qorxusu qaz bombası kimi səngərə yayılırdı. Ara bir neçə saniyəlik sakitləşən kimi, durub arxaya qaçanlara ikinci addım qismət olmurdu.

Qarşı tərəfdən yaylım atəşi susmurdu. Aman vermirdilər. Bir adam başını qaldırıb hədəfi vura bilmirdi. Məcbur olub üzünü o tərəfə hara gəlmiş gülləni boşaldırdılar. Bəzi əsgərlər səngərin divarına qısılmışdı. Əbülfətin hardansa xırıltılı səsi gəlirdi. Tələb edirdi ki, heç kim yatmasın, hər tərəfdən atəş açılsın. Əmiranların komandiri Qara Yusif aşağı bükülən, başını gizlədən əsgərlərini söyürdü, təpikləyirdi.

– Gülləmiz qurtarır... Boş-boşuna atmayın.

– Güllə qurtarır. Hamı öləcək burda...

– Güllə adama dəymir... Güllədən qorxma... – İbad bağıırdı. Eşitmirdilər.

Yuxarıdan aşağı tuşlanmış pulemyotun səsi bir neçə dəqiqəlik kəsdi. İbad səngərdən çıxıb ayaq üstə pulemyotun istiqamətinə güllə yağdırdı.

– Aşağı əyil... Uzan! Uzan! – Kimsə onun dalınca bağıırdı.

– Güllə adama dəymir. İrəli! İrəlii... – O bağııra-bağııra qarşıdakı tƏpəliyin çökəyinə tərəf qaçanda əsgərləri səngərdən çıxdı. Onun dalınca qaçdılar.

Arxadan komandirlərin səsi gəlirdi. Onlar hamıya İbadın dalınca qaçmağı əmr edirdilər. İbadın dəstəsi tƏpənin çökəkliyinə uzananda arxadakı gələn əsgərlərin yarısı gəlib onlara çatdı. İndi yuxarıdakı pulemyot tƏpənin arxasındakı çökəkliyi görmürdü.

İbad tƏpəlikdən iyirmi-otuz metr sağda iri gövdəli palıd ağacına baxdı. Əsgərlərinə əliylə burda qalmağı əmr elədi. Ağaca tərəf qaçanda yenə qarşı tərəfdəki silahlar ağız-ağaza verdilər. Onlar üçün qaçan qaraltı qəfil itdi. Amma yenə də səs kəsilmirdi.

İbad ağaca bir necə saniyədə dırmaşdı. Budaqların arasında oturdu. Güllələrin hansı mövqedən uçuşduğunu indi lap aydın görürdü. Pulemyot şaqqıldayıb budaqları mişar kimi biçəndə İbad bir şansının olduğunu anladı. Yuxarı qalxan yoğun budağa kürəyini söykəmişdi. Ağacın yana açılmış qollarına ayağını qoyub yerini möhkəmlətdi. Avtomatı qaldırıb bir gözünü qıyaraq tuşladı.

Pulemyot susan kimi budaqların arasından üç güllə dalbadal hədəfə uçdu.

İbad ağacdən tullanıb:

– İrəli! Hücüm! İrəli! – Deyib qaça-qaça bağıırdı.

Kəşfiyyat dəstəsi tƏpəliyin arxasından çıxıb İbadın dalınca hücuma keçdi. Pulemyotun səsi kəsilmişdi. Qarşı tərəfdəki sığınacaqlardan çıxan erməni əsgərləri geri qaçdı.

İbad pulemyotun oturduğu dikə qalxdı. Bilirdi ki, kimsə gedib orda ölən əsgərin yerini tutacaq.

Səhər açılarda atəş kəsilmişdi. Fermadan tutduqları əsirləri ağız palçığa uzatmışdılar. Ölmüş erməni əsgərlərin avtomatlarını yığmağa gedənlər qayıdıb gəldilər.

Pulemyot İbadın əlindəydi. Güllə dolu sepini bədəninə, qoluna dolamışdı. Əsgərlərinə oğrun-oğrun göz gəzdirir, ürəyində yalvarırdı ki, hamını görsün. Axtardığı bütün üzləri tapanda rahatladı.

Qara Yusif İbada yaxınlaşdı:

– Vaxtında gəldin. Sağ ol. Yoxsa hamı mühasirədə qırılmışdı.

– Dəstələr birləşməli. Ayrı-ayrı döyüşmək olmaz.

– Yaxşı fikirdi. – O, kinayəylə gülümsədi. – Ümumi komandir kim olacaq, sən?

İbad onun istehzalı gülüşünü dərhal sezdi.

– Mənim məqsədim düşməni buralardan qovmaqdı. – İbad sözünü deyib üzünü əsgərlərinə tutdu. – Düzlən! – Kəşfiyyat dəstəsi dərhal bir cərgədə durdu. – Bizim bir düşmənimiz var. İndi sən, mən vaxtı deyil.

– Uşaqlar salamatdı? Ölü, yaralı... – Qara Yusif qəsdən sözün yönünü dəyişdi. Yaşının yarısı qədər olan gənc bir oğlanın məsləhətini dinləməyi özünə sığışdırmadı.

– Mənim uşaqlarım ölməz. – İbad bir addım atıb dayandı. – Qorxaqlar ölür. – İbad dəstənin başına keçdi. – Ardımca!

Kəşfiyyat dəstəsi geri qayıdanda kənd camaatı köməyə gəlmişdi. Dizlərinə vura-vura çöllüyü gəzir, köməkləşib meyitləri maşınlarla yığdılar.

– Hamısı şəhid olub! Hamısı... Allah, bu ermənilərin bəlasını niyə vermir-sən? Niyə səsimizi eşitmirsən, ey xudavəndi-ələm? – Məscidin axundu vaysına-vaysına cəsədlərə baxırdı. Əlini sinəsinə qədər qaldırıb dua oxudu. – Məscidə aparın. Məscidə... Dua oxunsun. Yuyata girsin... Qüsl alınsın. Kəfən... – Axund tapşırırdı.

Əbülfət söyüdlüyə qayıtmağı düşünmürdü. Təpəliyin başındakı mövqeyi qorumağın nə qədər vacib olduğunu bilirdi. Qara Yusif ona qulaq asırdı.

– Gərək gecəylə gündüzü bölüşək. – Əbülfət dedi. – Belə yaxşı olar, dəstənin ikisi də eyni vaxtda yorulmaz. Həm də ayıq olmaq lazımdı.

– Sağ ol. Yaxşı köməyiniz dəydi. Təpəliyi qorumağa gücümüz çatar. Özüm dəstəmin başındayam. Sən apar uşaqlarını, dincəlsinlər. Səndə də yaralı var, ölən var. – Qara Yusif sözünü bitirməmiş, əlini uzatmışdı.

Əbülfət sözün axırını gözləmədən onun havada qalmış əlini tutmağa məcbur oldu. İkinci dəfə sözə qayıtmadı.

Qara Yusif dünən ac qalmış əsgərlərini yedirtmək üçün günortaya yaxın kəndə gəlmişdi. İstəyirdi hamının gözünə görünsün.

– Başına dönüm, ay Qara Yusif, Üzərriktəpəni aldın.

– Sən olmasan, kəndin camaatı qırılardı, atamın goru haqqı.

– İndi bir az uzaqlaşdılar. Kənddə rahat gəzə bilərik.

Bu günə qədər ilk dəfə ona bu qədər dəyər verən adam görürdü. İndi sözünü hamıya ərklə deməyə özündə ixtiyar tapmışdı. Hərəyə bir iş buyururdu. Deyirdi, bir saata maşını yeməklə doldurub geri qayıtmalıyam.

Məscidin qarşısından keçəndə əvvəl istədi düşüb ölənlərin yaxınlarına təsəlli versin. Məscidin qarşısına yığılıb özünü döyən, üzünü cıran qadınları görüb fikrindən daşındı.

İki təcili yardım maşını yolun kənarında dayanmışdı. Tibb bacıları ürəyi gedənləri ayılırdı. Yuyatdan çıxan hər meyidin sahibinə sahə müvəkkili yaxınlaşır, suallarına cavab alıb kitabçaya yazırdı.

Axşam məscidin arxasında Keçəl Komandiri gətirən UAZ dayanmışdı. Maşının qabağına söykənib siqaret çəkən sürücü tez-tez sağa-sola boylanırdı. Yasa batmış kəndin sükutu onun işinə yarasa da içində bir nigaranlıq vardı. Hərdən dodağının altında komandirin qarasına deyindir, onu tələsdirirdi.

Nəhayət, Keçəl Komandir məsciddən çıxanda o, özünü yığışdırıb əmrə hazır dayandı. Komandir əlini havada yelləyəndə dərhal qaçıb sükanın arxasında oturdu. Maşını hərləyib yuyatın qapısında saxladı. Maşından düşəndə mürdəşir yuyatın qapısını açıb astanada dayanmışdı. Onu içəri çağırdı. Sürücü yuyata girdi. İçəri zəif işıqlanırdı. Beton səkinin suyu qurumamışdı. İçəridən kəskin qoxu gəlirdi. Aşağı küncdə qanlı, çirkli paltarlar üst-üstə qalaqlanmışdı. Ayaqqabılar taxta yeşikdə cütlənmişdi.

Mürdəşir stolun üstündəki kəfənliyi yeşiklərin üstündən götürdü.

– Gəl apar.

Sürücü bayaqdan beri bunu axtarırmış kimi, stola yaxınlaşdı. Qatlanıb səliqəylə üst-üstə yığılmış hərbi formaları saman kəndiriylə sıxıb bağlamışdılar. Sürücü iki bağlamayı götürüb maşına apardı. Gəlib ikisini də götürdü:

– Bəs batinkalar?

– Aşağıda. – O, əliylə un kisələrini göstərdi.

Elə bil sürücünün ürəyinə dammışdı ki, kimsə gəlib onları görecək. Nəfəsini çöldə alıb, içəridə verirdi. Çuvalları maşına yığıb, qapını örtəndə bir az arxayınlaşdı. Mürdəşir yuyatın qapısına qfıl vuranda o, maşını məscidin qarşısına sürdü. Komandir papağını çıxarıb maşına oturanda uzaqlaşdılar.

- Nə yaxşı tez razılaşdı, komandir?
- Ona dediyim sözlərdən sənə desəm, paltarını yox ey, canını verərsən.
- Sizin şirin diliniz var də... Vallah. Kaş, bir az da məndə olaydı.
- Danışdım. Gələn dəfə özün gələrsən.
- Bəs pul. Birini neçədən danışdız?
- Nə pul? Bura məsciddir. – Keçəl Komandir təbəssümünü gizlətmədi. – Biz də xeyir işlə məşğuluq. Yüngülvari hörmət elədim. Halallıq olsun.
- Əla... Axşam anamgile verərəm, yusunlar. – Güldü. – Yazıq arvad deyir: “Nə qədər olsa gətir, yuyaram, əsgər yoldaşlarına qurban olum. Təmiz geyinsinlər. Onlar bizi qoruyur”.
- Dəlmə-deşiyi soruşmur? Qanı-zadı...
- Cavabım həmişə hazırdı, komandir. Savadsız arvaddı, elə dərinə getməyə də ağılı kəsmir.
- Getdikcə iş böyüyür. Bir sənin, bir o birisinin anasıyla, arvadıyla olmaz. Gərək, əməlli-başlı beş-on arvad tutaq. Həyətdə qazan qoyub qaynatsınlar...
- Hər arvada da etibar yoxdu axı, komandir. Bir də gördün burnun lazım olmayan yerə soxdu.
- Keçəl Komandir onun haqlı olduğunu ürəyində təsdiqlədi. Çıxış yolu axtardı. Yol uzana bildikcə uzanıb gedirdi. Maşından baxanda adama elə gəlirdi dayanmışan, çöldə gördüyün hər şeyi; dağları, sarı təpələri, bəzən boy-boya vermiş, bəzən də küsüb bir-birindən uzağa qaçmış ağacları yollar gətirib üzündən keçirdir. Adama elə gəlirdi, əslində hərəkətdə olan ətrafdı, sən oturmusan. Sən, sadəcə, səndən keçib arxaya gedən hər şeyə pəncərədən baxırsan. Gözləyirsən sənə lazım olan yer gəlib ayaqlarının altında dayansın...
- Taxta kuzalı yük maşınları, qoşqulu traktorlar, içi, üstündəki baqaqlığı yorğan-döşəklə dolu balaca maşınlar arxa-arxaya gəlib onları keçirdi. Köçün üstündə qorxudan gözləri yanmış çarəsiz adamlar oturmuşdu. Baxışlarındakı vidayla, kədərlə son dəfə pəncərələrdən çöllərə boylan adamlar da istədikləri yerin gəlib ayaqlarının altında dayanacağını gözləyirdilər.
- Muğanlıdan Bakıya çatmaq istəyən köçün ayağının altında Ağcabədi dayanmışdı. Çöllükdə qurulmuş çadırlara yığılmışdılar. “Qızıl Xaç” Cəmiyyətinin gətirdiyi yardımdan artıq qalanını yerli idarə camaata paylayırdı. Kim kimin üstünə çıxırdısa, əl atıb paketdəki bağlamanı qapırdı. Abrına qısılan ayaq altıda qalır, çadırına əli ətəyindən uzun qayıdırdı.
- Canı boğazına yığılmış bəzi adamlar gecəni yatmırdı, yaxın kəndlərdə hinə, tövləyə girirdi. Deyirdilər, öləndən sonra nə olur-olsun, təki indi arvad-uşaq ac qalmasın.
- Qonşu kişi arvadına başa salırdı ki, burda qalsalar yaxşıdı. Həm kəndə yaxındı, həm də yardım verirlər.
- Bəs Maya? – Arvad qərarlı qalmışdı.
- Yox, durub onun dərini çəkməliyəm?! Bura qədər gətirmişəm, burdan da hara istəyir yol açıqdı. Getsin.
- Arvad Mayranuşa ərinin sözünü elə onun səs tonunda çatdırdı.
- Sabir sizə tapşırıb. – Mayranuş incikliyini gizlətmədi. – Kənddən çıxanda desəydiz...
- İndi fikrimizi dəyişdik. – Qadın acıqlandı. – Səndən icazə almalyam? Elə sənin qardaşların salıb də bizi bu zülmə. Allah hamısının bəlasını versin. Başlarına yıxılsın evləri.
- Ana, elə demə. – Qız elə bil anasının sözündən utanırdı. Səsini qısıb deyirdi. – Maya neyləsin? Düz deyir də, Sabir atama pul verdi ki, bunları da aparaq. Getmirdi, pulun almazdı. Başqa maşınla göndərərdi.

– Sən kəs səsini, heyvan balası.

Mayranuş qızını qucağına almışdı. Azər maşından düşüb anasının yanına gəldi.

– Bir maşın tapıb gedərik.

– Kəndə qayıdaq. Atan özü aparar. – Mayranuş oğluna dedi.

– Hara gedirsən, dayan görüm. – Qonşu kişi onun qarşısını kəsdi. Azəri yanına çağırırdı. – Gəl bura. Görək ordan nə ala bilirik.

– Bizə heç nə lazım deyil. – Mayranuş etiraz elədi.

– Sən özün bilərsən, amma uşaqlar acdı.

Qonşu kişi oğlanı yanına salıb aparanda Mayranuş susmağa məcbur oldu. Yoldan bir az kənarda iri daşın üstündə oturdu. Qızı müharibədən xəbərsiz yatırdı.

Qonşu arvad hələ də özünü susmağa, dözməyə məcur edirdi. Ürəyində deyirdi: “Qoy cəhənnəm olub hara gedir, getsin”. Bir də o tərəfə boylananda gördü qızı Mayranuşun yanında əyləşib, özünü saxlamadı. Hirsini başına alıb onu azarlaya-azarlaya yanına çağırırdı, əli çatan kimi qolundan burmac bir çimdik aldı:

– Nə gedib onun yanında şöngümüsən, ay səni kor olasan?

Qız qolunun ağrısından barmağının ucuna qalxdı, üzü bürüdü.

– Erməni keçici xəstəlik-zaddı? Mayadı də. Nolub ona?

– Burda bu qədər adam var. – Səsini bir az qısdı. – Gərək bilsinlər bu erməni küçüyünü biz gətirmişik? Qoy rədd olub getsin. Uzaq dur.

– Onun toyunda oynayanda, iki gündən bir bizə gələndə heç demirdin.

– Onda müharibə varıydı, ay dilin qurt dasın? İndi araya qan düşüb.

– Kimdi erməni? O gəlin? – Bayaقدan bəri onlara qulaq verən yanaqları cırıqlanmış yaşlı qadın soruşdu.

İkisi də səsdən diksinib yana çöndü. Ağlamaقدan işığı sönmüş gözlərini onlara dikən arvadla göz-gözə dayandılar. O, əlini şal bağlanmış belinə qoyub cavab gözləyirdi. Qonşu qadın özünü itirdi. İstədi düzünü desin, qızı onu qabaqladı.

– Yox, ay xala, biz kənddəki qonşumuzdan danışırıq.

Qadın cavabını almışdı. Mayranuşun üstünə yeriyəndə qonşu arvad birdən ayıldı. Arxadan özünü ona yetirib qadının qolundan yapışdı, dartıb özünə tərəf çevirdi.

– Nə deyirsən? Nə istəyirsən? Sözüünü mənə denən, görüm...

Arvad onu itələdi.

– Bura bax görüm, az... – Arvad Mayranuşu haqladı. – Kimsən? De görüm kimlərdənsən?

– Mənim bacımdı, ay xala. – Qız qadının qarşısına keçib onu yumşaltmaq istədi.

Mayranuş birdən-birə özünü qaynayan qazanın içində görmüşdü. Yaxınlıqdakı çadırların qarşısında oturub uşaqların başından tapdıqları bitirsirkəni dirnaqlarının üstündə öldürən gəlinlər də haya gəldi.

Qadın Mayranuşdan əl çəkmirdi.

– Mənim qızımı aparıblar, gözümüzün qabağında gəlinlərimin pal-paltarını cırıqlayıb əyinlərindən çıxartdılar. Oğlumun başına qundaqla vura-vura qabağımda öldürdülər. Bunun hamısını o ermənilər elədi. Allah bəla versin onlara! İndi sən deyirsən sakit ol? Olmuram... And içmişəm, harda əlimə keçsələr, didib öldürəcəm... – Qadın danışdıqca uçalanırdı. Deyirdin bəs, bu saat qan beyninə vuracaq.

– Hamımız sənin günündəyik də... – Qonşu arvad yasalamağa çalışdı. – Budey, evimi-eşiyimi atıb qaçmışam. Başımı soxmağa çadırım da yoxdu.

Qonşu qızı Mayranuşun qolundan tutub aradan çıxartmaq istəyirdi. Haya gələn qadınlardan biri onun niyyətini anlamışdı.

– Yalan deyirsən, bu sənin bacın-zadın deyil. Onun gözü mavidi. Rəngi də ağ. Mən indiyə qədər o murdar köpəyuşağının içində yaşamışam. Baxan kimi bilirəm, dərilərindən də iy gəlir...

Mayranuş nə qədər özünü saxlamağa çalışsa da, gözləri onu ələ verdi. Yaş yanağına şoraladı. Səsə uşağı səksənib oyanmışdı. Göbəyi qopmuş kimi çığırırdı. Mayranuş bilmirdi uşağın halına qalsın, yırgalayıb sakitləşdirsin, yoxsa qabağını kəsən gəlinə cavab versin. Ağzını aç bilmirdi. Ürəyində danışırdı, Yerə, Göyə, Dağdağana yalvarırdı. Hərdən bir də boylanıb oğlunu axtarırdı, istəyirdi, onu görüb gəlsin, qaçsınlar. Qaçıb getsinlər buralardan.

Qonşu gəlin bilmirdi kimə cavab versin.

– Yeri atanı çağır. – Bir ara fürsət tapıb qonşu qadın qızına dedi. Qızı atasının dalınca qaçdı.

– Ermənidi. Görmürsüz erməni qızıdı? Mən bu murdarların dərisinə bələdəm.

Qadın arxadan əl atıb Mayranuşun saçından yapışib silkələdi:

– Az, qancıq, nə sülənirsən, az, burda? Sən öl səni salamat buraxmam... – Qadın onun ağzının üstünə bir-iki sille yapışdırdı. Qonşu qız Azərini Mayranuşun əlindən dartıb aldı, aralaşdı.

Səsləri bir-birinə qarışmışdı. Bayaqdan bəri fürsət axtaran arvadlar qonşu qadına da yamandılar. Erməni qızını bura gətirdiyinə görə saçını-başını yoluşdurdular.

Mayranuş çığırırdı, qadın onun saçını tutub dolu nehrə kimi çalxalayır. Elə bil dartıb başını qopartmaq istəyirdi. Mayranuş yalvara-yalvara dartınırdı, çırpınırdı.

Səs-küy çadır şəhərciyini bürüyəndə sahə müvəkkili özünü çatdırdı. Hərəni bir tərəfə itələyib ortaya girdi, amma Mayranuşun başını hirsindən boğulan qadının əlindən almağa çalışdı. Azər arvadın topuğuna təpik ilişdi. Milislər arvadın qırqınc olmuş əllərini güclə araladılar.

– Bu, ermənidi... Erməni qancığı burda nə gəzir?

– ...

– Düz deyir də. Onlar bizi çöllərə salıb, bu ortalıqda sülənir...

– Bunun atası, qardaşı döyül bizi bu günə salan? Niyə qoymursan hayfımızı çıxmaq?

– Qoyun, öldürüm, hirsim soyusun. Sonra tutun aparın məni. – Arvad özünə yamanmışdı, sinəsini, saçını yolur, başını qapazlayırdı. – Onsuz da heç kimdə qeyrət, namus qalmayıb. Kişisənsə, imkan ver, onu öldürüm. Mənim balalarımı öldürüblər. Ver onu! Ver... – Arvad uçalanırdı. – Bəs bu baladı, mənimki yox? Hanı bu kişilər? Gəlin də, boyunuzu yerə soxum hamınızın. Gəlin də, erməni qızıdı. Baldırın, döşün açan kimi qucağına qaçdırdız. Ona görə bu günlərə qaldıq... Bizim qızdarı apardılar ey, başdarına min oyun açır-lar orda. Budey, siz də eləyin də... Kişiliyiniz çatmır? Verin mənə, didim bu qancığı...

– Ay arvad, sakit ol görüm bir. Çəkilin burdan. Dağılışın. Gedin! Qovun bunların hamısını. Ay kişi, sən bura gəl görüm. – Sahə müvəkkili qonşu kişini gördü. – Sənin maşınıdı?

– Kimindi bəs? Bunları gətirib... Hələ utanmır, bu arvada bax, deyir mənim qızımdı. Tüpürüm sənin cəmdəyinə. Elə sən də erməni kimi bir şeysən də.

– Boyunu yerə soxum, ha-a. Evindən-eşiyindən qaçır, hələ bir ermənini də dalına salıb. Hara aparırsan? – qadınların hərəsi bir tərəfdən deyirdi.

– Ə, bir sakit olun görüm.

– Düz deyir də... Bunun ərinin kişiliyi olsaydı, onu elə yolda maşının altına qoyardı. Buna bax, hələ iki bicbalası da var. Allah bilir, kimin ərindən pey-dahlıyb...

– Bədirin. Dağılışın dedim sizə.

Sahə müvəkkili qonşu kişini kənara çəkdi:

– Sən gətirmisən?

Dilinin ucunda “yox” göynəyirdi. Üstündən atmağa bəhanə axtardı. Ağılına cürbəcür fikir gəlmişdi. Deyirdi birdən onu erməni qızını gizlətdiyinə görə tutub incidəllər. Uşaqlara gözü sataşanda duruxdu.

– Hə... – Söz ağzından çıxdı. Özü hiss eləmədi cavabını.

– Dur görüm ayağa, qalx! – Sahə müvəkkili yaxınlaşıb Mayranuşu qaldırmağa çalışdı. Gücü çatmadı. Mayranuş yerə yapışmışdı. Torpaq onu buraxmırdı. Azər qoluna girib anasını qaldırdı. Sahə müvəkkili onları yolun kənarına çəkdi, maşının qabağında durdular.

– Hardan gətirirsən?

Kişi vurnuxdu. Bir tərəfdən arvadının ahı-ufu, üz-gözü ona daha betər günə qalacaqlarını göstərirdi.

– Eşitmirsən?

– Muğannıdan gəlirik. – Azər hiss elədi ki, kişi yalan deyəcək. – Atamın adı Sabirdi. Orda döyüşür.

Sahə müvəkkili bir neçə anlıq susub ağılından nəse keçirdi.

– Adın nədi?

– Azər.

– Dedilər, kənddən arvad-uşağı çıxardağ. – Kişi özünə qayıdırdı. – Qapıbir qonşumun arvadıdı. Dedi uşaqları Bakıya aparım. Orda... xalası var, kim var, bilmirəm... Atamın goru haqqı, bu uşaqlara görə, rəis... Adamın vicdanı yol vermir axı. Uşaq qalsın orda ölsün, ay qadan alım?

Sahə müvəkkili milisə tərəf çevrildi:

– Denən bizim maşını bura çəksin.

Kişi ayaq üstə öldü. Gözünün qabağına şobəni gətirdi, türməni gördü. Alaqaranlıq nəm otaqda arıq canına dəyən təpiklərin ağrısını hiss elədi. Eşitmişdi ki, içəridə adamın başına elə oyunlar açırlar, çıxanda özünü asıb öldürmək istəyirsən.

– Rəis, sənə qurban olum, mən neynəmişəm? Uşaqdı axı... Özü də əri, vallah, çox yaxşı oğlandı. Danasını satıb silah alıb. Bir erməni köpəyuşağını kəndə qoymur. Bu da onun balasıdı dayna. Mən axı nətər onun uşaqlarını çöldə atıb gedəydim?

Maşın gəlib onların yanında dayandı. Milislər Mayranuşun qolundan tutub maşına aparanda Azər onları itələməyə, vurmağa başladı.

Sahə müvəkkili onun qolundan tutub kənara çəkdi.

– Get, sən də otur.

Mayranuş çırpınıb arxaya dartındı. Birdən bədəni sütləşib boşaldı. Milislərin qolunda huşunu itirdi.

Sahə müvəkkili Mayranuşa bir-iki şillə vurub silkələdi. Bir az özünə gələndə milislər onu maşına oturtmuşdu. Azər anasının başını qucaqladı. Sahə müvəkkili qabaqda əyləşdi. Maşın uzaqlaşdı.

– Tez ol, maşına min. Az, tez ol, tez... – Qonşu kişi arvadını gücbəlayla kabinə qaldırdı. Arvad qapını örtməyə fürsət tapmamışdı, kişi maşını

qaçırdı. Bir xeyli gedəndən sonra qəfil əyləci basdı. Uşağın səsinə beyni diksinmişdi.

– Bu nədi, ay eşşək balası. Bunu niyə götürmüşən? Erməni balasın...

– Erməni balası deyil, Sabirin qızıdı.

– Sabiri də Allah öldürsün, Mayranuşu da. – Arvad zariya-zariya dedi. – Apar ver küçüyün özünə... Apar... qayıt.

– Hara qayıdım? Gedim deyim ki, gəlmişəm məni tutun? Qaçıb canımızı qurtarmışıq. – Kişi hirsli-hirsli bağırırdı. – Gedək, görək Bakıda başımızı hara soxuruq. Sabirə deyərəm, gəlib aparar.

Bakı gəlib təkərlərin altında qalana qədər hər şey ötüb geriye, Sabirə qədər getdi.

Sabir arın-arxayın oturub silahını yağlaya-yağlaya başında vuruşdururdu: “Mayanın Bakıya göndərməyim lap yaxşı oldu. Orada onlara kim nə deyəcək? Kim kimi tanıyır? Gərək Maya görməsin qardaşlarını necə gəbərdirəm...”

O, söküb yağladığı silahı yığıb, darağı yerinə taxdı. Gedib söyüd ağacının altında yerə çəkilmiş xəttin başında öz yerini aldı. Əsgərlər bir-bir, iki-iki Sabirin cərgəsində durdu. Səkkiz əsgər bir xətt boyu ilk əməliyyat sevincini yaşayırdı. Bu gecənin qaranlığında hara, necə gedəcəyini bilmirdilər. Qəfil əmr vermişdi İbad. Bilirdilər ki, soruşmaq yersizdi. Əsas ona sevinirdilər ki, bu gün məşq yoxdur. Sabirin beynində fikirlər dolaşırdı. İstəyirdi elə bu saat erməni postlarının arxasında olsun. Qayınlarının izini tapsın. Üz-üzə gəlsinlər.

İbadı təzə masxalatda pilləkənin başında görəndə ürəyinə sər in yellər doldu.

İbad gəlib onların qarşısında dayandı. Farağat komandası almış əsgərlərin hərəsinə bir-bir göz qoydu. Onların baxışlarını oxudu. Nəyəsə son dəfə əmin olmaq istəyirdi. Bəlkə də kiminsə gözündə qorxu axtarırdı, cərgədən çıxacaq adamı seçirdi. Səliqəli geyinmiş, silahları çiyində, üzləri qırılmış, çəkmələri təmiz səkkiz əsgər ovunu parçalamağa hazır qurd kimi baxırdı.

– Əsirlikdə qadınlar var. – İbad sızılaraq dedi. – Yuxarıdan aşağı işğal elədikləri kəndlərdən kim əllərinə keçib, aparıblar. Uşaq, böyük... Başlarına nə oyunlar açılır, bilirik. Kəndlərin azadlığı onlardan başlayır. Boş çöllərdən, dağlardan, dərələrdən yox. Biqeyrət damğasıyla bu torpaqlarda kişi kimi gəzmək, yaşamaq olmaz. Hər dağın başını, hər dərənin dibini axtarıb onları tapmalıyıq. Bundan böyük hədəfimiz, məqsədimiz yoxdu. Bunun üçün yaşamalıyıq, döyüşməliyik! Öldürməliyik! – İbad başını çevirib arxaya, pilləkənin başına baxdı. Yuxarıdan sallanan balaca lampanın altında Əbülfət dayanmışdı. Üzünə düşən kölgə onun gözlərini gizlətməmişdi. Baxışlarının nə ifadə etdiyini İbad görmədi. Üzünü əsgərlərinə çevirdi. – Ardımca.

Kəşfiyyat dəstəsi bir cərgəylə söyüdlü postundan çıxdı.

Üzümlüyə tərəf getdikcə sahə də onların üstünə gəldi, gəldikcə böyüdü, böyüdü, doqquz əsgəri öz içində gizlətdi.

* * *

Keçəl Komandirin UAZ-ı arxasınca iki URAL maşını gətirmişdi. Kuzasında əsgər forması geyinmiş bir neçə adam görünürdü. Maşın getdikcə onlar da yuxarıdan hər tərəfə boylanırdılar. Gecə kəndə düşən mərmilər evlərin ço-

xunun içini çölünə çevirmişdi. Bəzi həyətlərdən, damlardan öləziyən qara tüstü burula-burula qalxır, yana əyilib yayılırdı.

Keçəl Komandir maşından düşəndə papağını başına qoydu. Qutudan siqaret çıxarıb dodaqlarının arasına taxdı, kibrit çəkib yandırdı. Dərin bir qullab vurub maşının üstündən ona boylanən əsgərinə dedi:

– Nədi ə, nə dayanmırsız? Düşün gedin də. – Arxadakı maşının sürücüsünə əlini uzadıb bağırdı. – Sən də sür o biri küçəyə.

Maşından düşən əsgərlərin hərəsi bir darvazaya qaçdı.

– Sağ qalan var? Ay ev yiyəsi? Kim var? – Əsgər həyətdə çağırırdı.

Taybatay qalmış qapılar hamını ev yiyəsi kimi içəri buraxırdı. Harayına cavab verən çıxmıyanda əsgər də ev sahibi kimi arın-arxayın içəri girirdi. İki nəfər soyuducunu köməkləşib maşına aparırdı. Bir nəfər xalça-palazı büküb daşıyırdı, O birilər televizoru, videomaqnitofonu qucaqlayıb gətirirdilər. Qızıl-gümüş qaşıqlar, gəlin bər-bəzəyi ilə dolu mücrülər komandirin UAZ-ına yığılırdı.

Keçəl Komandir UAZ-ın qarşısında, maşın işığında çəlimsiz əsgərlərdən birinin yaxasından yapışdı.

– Alçaq oğlu alçaq, sən məndən gizlədirsən? Çıxart görüm.

– Vallah, hamısı budur, komandir.

– Yalan deyirsən! Belə qaşıqlar dəst olur. Altı, ya on iki. Tək ola bilməz.

Komandir sürücüsünə bağırdı:

– Axtar, ə, bunu. – Komandir qoburadan tapançasını çıxarıb çaxmağını çəkdi. Gülləni ayağa verdi.

Sürücü əsgəri axtara-axtara çəkmələrini çıxartdı. Hər tayından bir gümüş çay qaşığı düşdü.

– Bəs deyirdin yoxdu? Biz bunları satıb əsgərlərə silah alırıq, sən hərbi büdcədən əkişdirirsən? Qapı-qapı düşüb onlara silah almaq üçün pul dilənirik, sən də ayaqqabına soxursan? Xəyanət eləyirsən, ə, düdük?! Sənin tayların orda döyüşüb ölür, sən mənim yanımda sülənirsən. Sənə iş vermişəm. Budu, ə, sənin qeyrətin, vətənə xidmətin?

– Komandir, qurban olum, bağışla, komandir, ölüm ayaqlarının altında, bağışla. Atamın canı, anamgilin çörəy almağa pulları yoxdu, çadırdadılar, yardım-zad da vermirlər, istəyirdim göndərim olara. Babamın gору haqqı, bir də eləmərəm...

– Eləyə də bilməzsən. Vətənə xəyanət bağışlanmaz! – Komandir tətikdəki işarət barmağını qatlayanda əsgər arxası üstə kapota çırpılıb yerə sərilirdi. Əsgərin başından axan qan maşından düşən işıq zolağının altında yayılırdı.

Keçəl Komandir çevriləndə bir neçə əsgərin ona baxdığını gördü.

– İmkan vermərəm bir çöpə də bir adam toxunsun.

– Neyniyək bunu? – Sürücü məqam tapan kimi astadan soruşdu.

– Şəhidi neyniyərlər, ə? – astadan dedi. – Səfeh-səfeh soruşursan. Səhər aparın verin. Qoy fəxr eləsinlər.

Meyiti arxadakı maşının kuzasına apardılar.

Sürücü gəlib maşına əyləşdi.

– Əmi oğlu, amma əsil komandir olmusan ha.

– Sür, ə. – Komandir şüşədəki əksində özünə baxdı, qaşını-gözünü qırışdırıb sərt, bir az da ciddi görünməyə çalışdı.

Komandirin UAZ-ı kəndin ayağına gedəndə salamat qalmış xoruzlar səhəri açmağa çalışırdı. Ağ sap qara sapdan seçilirdi.

Keçəl Komandirin kalonu mal-qoyun sürüsünün yanından keçəndə atların belindəki iki əsgər yəhərdən arxalarını bir az qaldırıb hərbi salam verdilər.

* * *

Atın belindəki erməni əsgəri yəhərdən arxasını qaldırıb onlara tərəf boylananda İbadın əmri əsgərlərini bir cərgədə düzdü. Özünü elə apardı ki, elə bil atlı əsgəri görmürdü.

Erməni əsgəri hələ də qarşısındakı dəstənin rusların, yoxsa türklərin olduğunu aydınlaşdırı bilmirdi. Atını mahmızlayıb onlara tərəf gələndə İbad da dönüb onun üstünə yeridi.

İbad tövrünü pozmadan əlini qaldırıb soruşdu:

– Sığaret yes? – Söz atın belinə, əsgərin beyninə çatmamış İbad özünü çatdırdı. Göz-gözü baxırdılar. İbadın bütün diqqəti onun əlindəydi. Avtomatın qoruyucusu bağlıydı. Əsgər əlini çiyindən asdığı avtomatın üstündən götürüb döş çibinə aparanda İbad bir göz qırpımında avtomatdan tutub dartdı. Əsgər yəhərdə boş oturduğundan yana əyildi. Qəfil başına dəyən təpik hüşunu aldı, süst bədəni yerə çırpıldı. Sabir özünü yetirib atın yüyənindən tutdu.

İbad avtomatın qayığını əsgərin boğazına salıb bururdu. Nəfəsi kəsilənə qədər saxladı.

Cəsədi sürüyüb kol-kosun dibinə gətirdilər. Hərəsi bir tərəfdən meyidi gizlətməyə çalışdı.

– Burda qalın! – İbad Sabirin əlindən yüyəni alıb atın belinə qalxdı.

– Sən hara?

– Yaxınlarda bunların postu var.

– Harda?

– At bilir. – İbad atın başını çöndərib yüyəni boşaltdı.

At tanıdığı çığıra düşdü.

Qartallı təpə keçəl görünürdü. Bir-birindən küsüb, aralı düşmüş ağaclar boy atıb boylana bilmirdi, kolların hərəsi bir tərəfdə xışmalanıb quruyurdu. Yağışların yuyub yamaca apardığı torpaqların altından sərt süxurlar əjdaha dərisinin tikanları kimi dikəlmişdi. Ayağının altında uzanıb gedən təpəyə baxanda adama elə gəlirdi yatmış nəhəng bir qanadlı əjdaha torpağın altında qalıb. Yanlara, yamaclara, dərələrə düşmüş qanadları, qarşısındakı meşəli dağın ayağına söykənmiş başı, uzandıqca nazilən quyruğu görünürdü. Elə bil torpağın altındakı o nəhəng varlıq yavaş-yavaş oyanırdı, üstünə qalaqlanmış torpağı dağıdıb çıxırdı.

Bu yatmış əjdahanın başının üstündə həmişə qartal qıy vururdu. İbad “əjdahanın” sağ qanadından başına tərəf gedirdi. Bir az yamaca enib boğaza dolanmış cığırın ortasına çatanda yüyəni dartdı. At dayandı. Cığır təpənin döşündə qurulmuş hərbi hissəyə aparırdı.

İbad atı bir necə metr qaytarıb yoxuşdan aşağıdakı kolluğa göndərdi. Postu yuxarıdan yaxşı görə biləcəyi dikə qədər qalxdı. Yerə uzanıb aşağı baxdı. Təpənin döşündə hərbi qərargah tikilirdi. Kamuflyaj olunmuş məntəqənin biri hazır idi. O biri yarımçıq qalmışdı. Sağ tərəfdə avtoparkda bir Ural-4320, bir BMP, bir Villis dayanmışdı. Avtoparkın yaxınlığında bir neçə əsgər odun yarırırdı. Bir az aralıda qalanmış ocaqların tüstüsü, yanıq qoxusu dumana qarışib aşağı sürünürdü. Ortadakı meydanda çavuş əsgərlərinə səhər baxışı keçirirdi. Arabir bağirtisi, söyüşü dağ-dərənin də abırını tökürdü.

Meydançanın qırağında – dərə başına çatmamış üç xəndək qazılmışdı, qazılacaq iki xəndəyin yeri əhənglə işarələnmişdi. Xəndəyin ikisində D-20

topları rahat-rahat oturub burunlarını Qaradağlıya, Xocavəndə uzatmışdı. Buradan baxanda kəndlər ovucda görünürdü.

Gözünə dəyən əsgərləri saydı.

– Bunlar topçu taborudu. – Öz-özünə dedi. Saydığı rəqəmə əmin olmadı. Əraziyə baxanda hərbi hissənin yeni qurulduğunu, hələ işlərin bitmədiyini aydın görürdü.

Oturub küreyini qayaya söykədi. Bu təpədən aşağı – kəndlərə püskürüləcək od-alov gözünün qarşısına gəldi.

Döş cibindən balaca bloknotunu, qələmini çıxarıb hərbi hissənin Qartallı qayadakı yerini, ərazisini, topların düzülüşünü, aşağıdakı kəndləri, bura qədər keçib gəldikləri üç erməni postunu, səngərlərini çəkdi. Əsgərlərin təxmini sayını yazdı. Maşınların adlarını qeyd elədi.

Əsgərlərinin yanına qayıtdı.

– Nə gördün? – Sabir hamıdan əvvəl soruşdu.

İbad bloknotunu açıb çəkdiyi şəkli başına toplaşan əsgərlərinə göstərə-göstərə izah elədi.

– Biz buranı vurmaliyq. İbad başqa çarə olmadığını bildirdi. – Hələ ki iş gedir, demək, fürsətimiz var. İş bitəndə aşağıda bir evi də salamat qoymazlar.

– Biz doqquz nəfərik. – Əsgər qeyri-ixtiyari xatırlatdı.

– Məsələ əsgərin çox olmağında deyil, gərək ürəyin olsun.

– Mən bu dağlarda, elə bu gün öl... – Əsgər İbadla göz-gözü gələndə sözünü kəsdi. İbadın “ölümə hazırım” sözündən acığı gəldiyini xatırladı. – Öldürməyə hazırım. – Sözünü düzəldib qətiyyətlə dedi.

– Mən də, komandır. – O biri əsgər dedi. – Bəs bura niyə gəlmişik?

– Nə qədər olurlar-olsunlar. Kimdi ey onlar? Ermənilərdi də. Qandan qorxan ermənilər...

İbad etiraz elədi:

– Döyüşdə düşməni zəif bilmək axmaqlıqdı. – O, döyüşü görmüş kimi, astdan dedi. – Gördüyün kimi, o erməni dediyin yuxarıdan aşağı kəndlərimizi ala-ala gəlir. Bu onların hərbi hissəsi, o da bizim. Bir topumuz da yoxdu. – Susdu, xəcalet çəkirmiş kimi pıçıldadı. – Camaatın arvadı, qızı onların əlindədi...

Günahı hərə özünə götürdü. Başlarını qaldırıb bir-birlərinin üzünə baxmaq istəmirdilər, hərəsi gözünü bir tərəfə yayındırdı. Əsgər dediyi sözə peşman olmuşdu. Sözün yenə hərlənib əsir qadınlara gəlməsini heç biri istəmirdi. Bilirdilər ki, bu, İbadın ən ağırılı, ən zəif yeridir. Bircə bu ağrısına toxunanda onu sarsılmış görmək olurdu. Qara qaşları çatılırdı.

– Deyirsən, yəni, əsgər saydığından çox olar? – Sabir sükutu pozanda, hamı bayaqdan bəri nəfəsini tutduğunu hiss elədi. Ürəklənib İbada baxdılar.

– Məncə, topçu taborudu. Bizdən çoxdular. O da ola bilər ki, elə saydığım qədərdir. Komandır də içəridədi. UAZ onundu.

– Bəs bu – əsgər daş-qalağın altında qalan erməni cəsədinə işarə elədi, – hardan gəlirmiş?

– İndi onu bilməliyik. Ola bilsin, təpənin aşağısında bir post da var.

– Mən baxdım. – Sabir dedi. – Ora seyrək meşəlikdi.

– Bəs niyə ordan gəlirdi?

– Bəlkə ora gedirdi? Biz onu qəfil gördük axı. Biz bura çıxanda o da hardansa gəlirdi. – Əsgər xatırlatdı.

– Düz deyir, biz heç bilmədik o hardan çıxdı.

– Göydən peyda olmadı ki: deməli, burdan keçirmiş. İnanmıram o, bura gəlmək üçün çastdan çıxıb. Axı, burda nə var? Niyə gəlsin?

– Aşağıda üst-üstə iki cəbhə qoyub çıxmışıq. – Sabir dedi. – Bura ən yaxın Ağkəndin postudu.

Əsgərlər danışıqca İbad hər şeyi gözünün qarşısına gətirməyə çalışırdı. Həmin anı yaddaşında, xatirəsində təkrar yaşayırdı. Üzünü hənirtiyə çevirəndə atı, atın belindən qalxıb onlara boylanana saqqalı əsgəri görürdü. Atın başı onlara tərəf idi.

– Onun dalınca gələcəklər. – Sabirin yadına at indi düşdü. – Atı neynədin?

– Dərəyə buraxdım. Ota. Oralarda axtarsınlar. – İbad əsgərlərinə baxdı. – Axtarmağa gəlsinlər. Bir-bir qəragahdan çıxsınlar.

Əsgər onun fikrini dərhal anladı:

– Biz də leşlərini sayaq.

– Hər şey səssiz olmalıdı. Silahsız. İz də qoymaq olmaz.

İbad başa düşürdü ki, indi o, yubanmadan ən doğru qərarı verməlidir. Onun qərarından tək cə tabeliyində olan əsgərlər deyil, aşağıdakı rayonların, kəndlərin, minlərlə adamın həyatı asılıdır. Özünü minalanmış əraziyə girmiş adam kimi hiss edirdi, növbəti addımı hara atacağını dəqiq bilməli idi.

– İki yolumuz var, – nəhayət, dilləndi, – birinci, gecə çasta girib topları sıradan çıxartmaq. Alınsa, qəragahı partlatmaq. Burda bir şansımız var ki, onlar bizi gözləmir. Heç ağıllarına da gətirmirlər ki, bura qədər gəlmiş olaq.

– Yəni, deyirsən qorunma zəifdi?

– Heç yoxdu. Onlar aşağıdakılara arxayındırlar. Burda tikintiylə, yerləşdirməylə məşğuldular.

– Amma bir məsələ var; çoxdular. Arı yuvasıdır. Oyansalar, aşağıdakılar da qalxacaq. Bu mühasirədən çıxma bilmərik. Bizim burda ölməyimiz aşağıya xeyir verməz.

– Bəs ikinci?

– Aşağıdan hücum olmalıdır. Eyvaza, Əbülfətə xəbər vermək lazımdı. Xocavənddən, Qaradağlıdan, hələ Ağdamnan, Füzulidən də eyni vaxtda hücum başlasın. Onda biz buranı vura bilərik. Aşağıdakıların başı özlərinə qarışacaq. Buranı ələ keçirsək, aşağıdakı postlar mühasirədə qalacaq. Bizimkilər qalxana qədər burdan istənilən yeri vurmaq olar. Onda bu mövqə də əlimizdə qalar.

– Yəqin ki, bunun da bir əmması var.

– Var. Gülləmiz bir düşmən çastını dağıtmağa, o qədər əsgəri öldürməyə çatmaz.

– Onların arxayınlığından istifadə edə bilərik.

– Açıq döyüş.

– Döyüşək.

– İki yoldan birinə qərar verməliyik.

– Mən çasta qayıdaram. – Əsgər əminliklə dedi. – Kağızı Əbülfətə apararam. Hücum hazır olanda xəbər verərik. Fişəng atarıq. Siz də burdan hərəkətə keçərsiz.

– Məncə də ikinci plan yaxşıdı. Dediysin kimi, bizimkilər bura qədər qalxar. Onda bu toplar, texnika, silah-sursat bizim olar. Xocavənd də, Qaradağlı da, o biri kəndlər də nəfəs alar. Burdan da topların üzünü çevirərik yuxarı.

– Kəndə sən qayıtsan yaxşıdı. – Əlini Sabirin çiyinə qoydu. – Çatan kimi Əbülfətnən Ağdama get. Ləngiməyin. Orda komandirlərə danışın. Hücum planı birlikdə hazırlansın. Biz də müşahidə aparaq. Siz ordan, biz burdan, bu postları götürək.

İbad bloknotundan şəkilli səhifəni cırıb Sabirə uzatdı.

– Gəldiyimiz cığırdan kənara çıxma.

– Arxayın ol. Fişəngi də mən atacam. – Əminliklə dedi.

– Bircə dənə ratsiya olaydı... axx! – Əsgər təəssüflə əlini dizinə çırpdı. – İndi xəbər verərdik. Axşama da çastı götürərdik. Bir dənə ratsiya nədir ey, canı çıxır, hökumət tapıb verə bilmir. Amma gör bunların nələri var...

– Darıxma, bizim də olar. Get. – İbad əlini Sabirin çiyinə vurdu. Sabir dəstədən ayrıldı.

– Çastı müşahidə eləmək lazımdı. Aşağıdan da qalxan ola bilər. Hər tərəfi elimizdə olmalıdı. – İbad təlimat verib hər mövqeyə əsgər göndərdi. – Qərar-gaha mən baxaram. Bir gözünüz bir-birinizi görsün, biri məni. – İbad hərbi hissənin başındakı qayalığa qayıtdı. Seçdiyi yerə çatıb uzandı. Aşağı boylandı.

Bir dəstə əsgər xəndək qazmağa başlamışdı. İki külüng vurur, o birilər bellə torpağı kənara atırdılar. Süxurlu, çınqıllı torpaq külüng vuranları tez yorurdu. İbad o əsgərlərin gecə hallarını düşündü. Əsgərlikdə görmüşdü, belə yorğun əsgərlər axşam düşən kimi hardansa tapdıqları arağı, spirti bir-iki diş sarımsaqla, meyvəylə, konservlə içib, ölü yuxusuna gedirdilər.

Bənnalar hörgüyə başlamışdılar. Aşağıda qarışan palçıq vedrələrlə yuxarı qalxırdı. Qalaqlanmış çay daşları hasara çevrilirdi. Bir-iki günə məntəqənin üstü örtüləcəkdi.

İbad hərdən qayaya söykənir, hərbi hissənin ərazisini, topların quruluşunu, məntəqələrin yerini bloknotunda qeyd edir, döyüş planını qurmağa çalışırdı. Əsgərlərini harada yerləşdirəcəyini müəyyən edirdi. İstəyirdi hər şeydən əvvəl topları yararsız hala salsın. Ölsələr, toplardan atəş açılmasın. Topların pазlı çaxmaq sistemini sıradan çıxarmağı düşünürdü. Əsgərlikdə dərs otağının divarına vurulmuş texnikaların sxemləri arasında D-20 topunu da dəfələrlə görmüşdü. Amma indi bu çətin şəraitdə o, pазlı çaxmaqları necə sıradan çıxaracağını hələ dəqiq bilmirdi. Enli, iri boltları boşaltmağa qayıt açarlar tapmalıydı. Açarları tapsa da, bu işin heç də asan olmayacağını da bilirdi. Düşünə-düşünə aşağıya baxırdı. Əsgərlər öz aralarında ucadan danışır, bir-birlərinə söz atırdılar. Hörgüdə çalışan ustaların erməni, xəndək qazan əsgərlərin rus olduğunu anladı İbad. Qulağına çatan səslərdən başa düşürdü ki, onlar Azərbaycan qadınlarından danışirlar. Ruslar onlar üçün çəkdikləri əziyyəti ortaya qoyurdular. Tələb edirdilər ki, yerli araqdan bir balon gətirsinlər. Bənnə hasarın üstündən ona cavab verirdi. Əmin edirdi ki, spirt də olacaq, özü əkdii sarımsaqdan da, hələ qaxaç ətdən də, üstəlik türk qızları da...

UAZ-ın sürücüsü Vasya maşını ortaya çəkmişdi. Şüşələrin şəhini silirdi. Nəm əsgini burub sığa-sığa dedi ki, bənnanın dediyi həmmən qızları tez-tez görünür. Hamının diqqətini özünə çəkə bilmişdi. İstəyirdilər tək qalmış anasının canına and içsin ki, yalan demir. Vasyanın andına hamı inandı. Vasya deyirdi ki, sizi ora yoldaş Qarçakov apara bilər. Vasya bu işdən də qazanmağı düşünürdü. Çəkinmədən soruşurdu ki, Qari, neçə verərsən səni Qarçakovun yadına salım? Yolda onunla danışa bilərəm.

Qari iki beşlik təklif edən kimi Vasya razılaşdı. Əlində külüng olan oğlan ona etiraz elədi, dedi ki, bu günə qədər tanıdığı ən alçaq adam Vasyadı.

Məntəqədən Qarçakov çıxanda hamı susdu. Vasya ciddi, intizamlı görünüşünə qayıtdı. Maşının qapısını açıb komandiri gözlədi. Vasyanın sözündən əsəbiləşən külünglü əsgər çəsərlənib Qarçakova yaxınlaşdı, hərbi salam verib söz demək üçün icazə istədi. Komandirin icazəsini alan kimi xahiş elədi ki, döyüşə, kənd almağa aparmır, heç olmasa əsir qadınları gedib görməyə icazə versin. Qarçakov ona zəhmlə baxıb düşünürdü. Adama elə gəlirdi

ki, bu saat əsgəri söyüb qovacaq. Amma birdən-birə mülayimləşdi, işi təhvil verəndən sonra aparacağına söz verdi. Əsgər Vasyanın üzünə orta barmağını göstərdi.

UAZ xoruldaya-xoruldaya heyətdən çıxıb aypara yola girdi. Arxasından qalxan tozanaq getdikçə maşını itirdi.

Qarakəndə çatmışdılar. Qadın heykəlinin qarşısındakı meydançada bir neçə UAZ sıralanmışdı.

Vasya maşını saxladı. Aleksandır Qarçakov maşından düşdü. Başını qaldırıb qadın heykəlinə baxdı. Hər dəfə bura gələndə bu heykəli ilk dəfə görmüş kimi, onda nəse axtarırdı. Ayaq üstə dayanmış uzun hərbi plaşlı gənc qadın əlində ucu aşağı qılınc tutmuşdu. Elə vüqarlı, elə mətin dayanmışdı, adama elə gəlirdi qadın alman faşistlərinin üstünə bir dəstə sovet əsgərini aparanda donub qalıb, tunca çevrilib, heykəlləşib. Hündürlüyü beş-altı metr olan piramida şəkilli bir otağın üstündən qarşı tərəfə baxırdı. Gözünü qadın heykəlinə çəkmədən dedi ki, Vasya, bu, doğrudan da yaxşı heykəldi. Vasya sadəcə heykələ baxırdı, niyə yaxşıydı, nəyi Qarçakovun bu qədər xoşuna gəlmişdi, anlaya bilmirdi. Qarçakov otağın arxasından on metr qabağa uzanmış bəlyefli hasara heyran-heyran baxırdı. Divarda Böyük Vətən müharibəsinin əsgərləri hücum anında donmuşdu. Qarşıda gedən əsgər arxaya qanrılıb əl qumbarası atmağa hazırlaşdı. Onun arxasınca gələnlər əllərindəki avtomatı hədəfə tuşlamışdılar. Hamı qadının baxdığı tərəfə gedirdi. Vasya Qarçakovdan soruşdu ki, bu heykəl qadın indi ona nə deyir? Qarçakov indi Vasyanı komandir yox, dayısı kimi danladı. Onun nə qədər kütbaş olduğunu xatırlatdı. İstəyirdi o özü mənə çıxartsın. Dedi, bax gör, qadın hansı tərəfə baxır, qolunu niyə yana açıb, niyə onun baxdığı tərəfə divardakı əsgərlər hücumu keçir? Hədəf nədi? Qarçakovun sualları Vasyanın beynində işıqları yandırır. Anlamağa başlamışdı. Qadın heykəli erməni qoşunlarının hücum elədiyi kəndlərə baxırdı. Dağların o tərəfi ermənilərin heykəlləşmiş məqsədləridi. Qarçakov dedi ki, bu heykəl erməni xalqını həmişə o torpaqlara getməyə çağırır. Aşağıdakılar kimdi? Böyük Vətən müharibəsinin əsgərləri. Söz Vasyaya indi çatdı, hə dedi, böyük vətən, yəni ermənilərin böyük vətəni. Qarçakov əlini onun çiyinə vurub, aralananda dedi ki, Vasya, ermənilərin dalı sənənin başından yaxşı işləyir.

Ətrafda bir neçə əsgər gözə dəyirdi. Heykəlin altındakı otağın qapısında iki silahlı dayanmışdı. Qarçakovu görəndə hərbi salam verib, qapını açdılar. Qapının üstündəki divarda doqquzguşəli ulduz şəkilli iri pəncərədən içəri işıq zolağı düşürdü. Ortalıqdakı stolun arxasında oturanların çəkdiyi siqaret tüstüyə çevrilib işıq zolağına qarışır, burula-burula pəncərədən uçuşdu.

İçəridəki əsgər otaqdan çıxıb qapını çöldən bağlayanda Qarçakov stola yaxınlaşıb başıyla salamlaşdı. Stulu çəkib əyləşdi.

Onun solunda keşis Mxitar Naqulyan əyləşmişdi, qarşısında Arakel Meletyan, baş tərəfi Monte tutmuşdu. Tüstüsü uçub getmiş siqaretlərin heyfini ortalıqdakı külqabıya sıxılmış kötükərdən almışdılar. Monte dedi ki, türklər atəşkəs istəyir. Danışmağa vertolyotla nümayəndə göndərəcəklər. Onun iki barmağını havada oynatması, şeytani təbəssümü məqsədini aşkarladı. Qarçakov bunun bir oyun olduğunu dərhal anladı. Mxitar da başa düşəndə onu tərifləməyə fürsət tapdı. Onun kimi bir qəhrəmanla bütün erməni xalqının fəxr elədiyini dedi.

Arakel Montedən nə qədər çəkinsə də, bu dəfə özündə cəsəret tapıb gələn adamların kim olduğunu soruşdu. Əmin idi ki, onların arasında kimlərisə mütləq tanıyacaq. Monte arxaya yayxanıb Dövlət katibinin, Baş prokurorun,

sabiq daxili işlər nazirinin adlarını sadaladı. Arakel bunun cinayət olduğunu xatırlatdı. İstədi hamı bilsin ki, buna görə bütün dünya erməni xalqını qınayar. Buna terror adı verəcəklər. Barışığa gələn adamlara toxunmaq olmaz. Monte qaşlarını düyünləyib ona acıqlı baxdı, dedi ki, siyasət dövlət adamlarının işidi, mən döyüşçüyəm. Arakel sözünün dalını gətirmədi. Bir dəfə gözünün qarşısında bir komandirin sözünə görə gülləni ağzına doldurmuşdu. Bilirdi Montenin xasiyyətini. O yadına düşən kimi səsini kəsdi. Monte Qarçakova o vertolyotları vurmağı tapşırırdı. Koordinatları dedi. Qarçakov məəttəl qalmışdı. Başa düşə bilmirdi ki, rabitə onun əlində ola-ola, Monte bu gizli məlumatı kimdən alıb. Monte təkəbbürləndi ki, erməni xalqı dostcanlıdır. Həmişə hər yerdə bir dostu, qohumu var. Bir də, mən işimi bilən adamam axı. Mxitar tərifləmək fürsətini yenə əldən vermədi. Monastırda ehtiyac olan hər şeyin siyahısını tutub gətirmişdi. Monteni tərifləyə-tərifləyə, dualaya-dualaya onun qarşısına qoydu. Monte Arakelə tapşırırdı ki, ora təcili yardım maşınları göndərsin. Lazım olsa, lap xəstəxananı ora köçürtsün. Arakel istəsə də etiraz eləyə bilmədi.

Yaxınlığa düşən mərmidən hamı diksindi. Mxitar stuldan yıxıldı. Arakel əliylə başını tutdu, dürtülməyə yer axtardı. Qarçakovla Monte Melkonyan təmkinlə durub lap uzaqdan uğultuyla gələn mərmimin hara düşəcəyini təxmin elədilər. Monte bağıraraq hamını çölə çağırdı.

Əsgərlərdən biri qapını açıb təlaşla içəri girdi. Mərmə parka düşdü. Arakel Mxitarın qolundan tutub qaldırdı. Çölə çıxdılar. Yaxınlığa üçüncü mərmə düşəndə otağın pəncərəsinin şüşələri çiləklənib töküldü. Monte əlində ratsiya olan əsgərinə bağırırdı. Tələb edirdi ki, cavab atəşi açsınlar.

Mərmilər bir-birinin dalınca Ağdama uçdu. Göyü qopardıb yerə tökdü. Yeri qaldıraraq yerinə çırpdı. Adamlar yerlə göy arasında sıxıldı. Ölənlərdə qaldı, fürsət tapan canını qurtardı.

Yarım saatdan sonra hər iki tərəfdə atəş kəsildi. Ağdamın şəkli dəyişdi. Ağ damlı imarətlərin, hündür evlərin yerində xarabalıq qaldı. Yanıb-yaxılan evlərin alovu, tüstüsü təpəsindən çıxdı. Maşınlar qospitalara yaralı, məscidlərə meyid daşdı. Ara sakitləşəndə yenə hər şey öz qaydasına düşdü. Məsciddəki ağlaşmanın, vay-şivənin səsi, qospitalın palatalarındakı yaralı iniltiləri, dəhlizlərdəki, həyətlərdəki adamların yalvarışları, duaları bazara gəlib çatmırdı. Piştaxta arxasında oturan hər ağızdan bir səda gəlirdi. Kimi öz malını tərifləyirdi, kimi malı ucuz satdığına görə qonşusuyla dalaşırdı, kimi də dövləti lənətləyirdi. Hər şeyin günahını onda görüb, yanındakılara göstərir, işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmağın yolunu izah edirdi.

– Nə Laçın dəhlizi ey?! Onlara qoyun qığı da vermək olmaz. O dağların altına bomba qoy partlasın, dəhliz bağlansın. Görüm ermənilər bu tərəfə necə gəlir.

– O da olmaz axı. İrəvan kimindi? Bizim. Göyçə? Bizim. Əl çəkmək olmaz. Oralarda da geri qaytarmaq lazımdı. Bir də ki, bu müharibə oyundu ey, oyun. Ara yerdə xalqın balası qırılır. Oğlum deyir, ata, kəndləri ala-ala gedirik, arxamızda nə qədər şəhid qoymuşuq, bir də əmr gəlir ki, qayıdın. İmkan versələr, Allahverdinin, Şirinin uşaqları bir gündə İrəvanda otururlar. Rayona giririk, xəbər gəlir ki, çıxın. Arxadan kömək gəlmir, uşaqlar qalır mühasirədə...

– Stol davasıdı, vəzifə davasıdı.

– Erməni kimdi bizim qabağımızda? Ömür boyu araş, turşu gətirib bizdən pendir, yağ aparıblar.

– Hamısını eləyən yuxarıda oturanlardı.

– Ordu var, ay kişi, hanı ordu? Hamısı iynə vuran, ot çəkən uşaqlardı. Başları pozulub. Hanı o rus ordusu? Elə olmalıdı ey. Yoxsa, kim əlinə silah alır, komandır olur.

– Bacanağımın maşınıni əlindən alıblar. Deyir, əsgər əl elədi, saxladım, içində də arvad-uşaq, avtomatı üstümə çəkdi, dedi, düşməsən, gülləni qarnına dolduraram. Onlar da düşüb. Düşməsin? Arvad-uşaq qalıb yerdə. Neynəsin? Gədələr də sürüb gediblər.

– Srağagün buranı vuranda biz çıxmadıq. Qonşum bir az imkanlı adamdı. Onlar getmişdi. Girib evin süpürüb apardılar. Qorxu-hürkü də yoxdu bu oğraşlarda, göyden bomba tökülür, bunlar maşını verib həyətə, yığır. Bizim arxa pəncərədən baxanda onun həyəti görünür. Səs çıxarmağa da qorxdum. Gəlib hamımızı avtomatın ağızına verərdilər. Niyə? Görmüşük. Şahidik. Kirimişcə qaldıq.

Bazarın ortasında çaxnaşma düşdü. Qadınlar qışqırır, qarğış edir, kişilər söyür, itələşirdilər. Ortalıqla gələn bir dəstə əsgər əlinə gələni piştaxtalardan götürürdü. Satıcıların bəziləri üstünə çəkilən avtomatın qarşısında dilini udur, eləcə nifrətlə baxırdı, bəziləri də əsgərlərin var-yoxuna, anasına, bacısına ağız dolusu söyürdü. Sonra da əsgər çəkməsinin zərbəsindən qıvrıla-qıvrıla yerdə qalırdı.

– Hardan, hansı cəhənnəmdən gəlib bu biqeyrət uşağı? Bizi gör kimlər qoruyur? Ermənidi də elə bunlar. Erməni nətəhər olur?

Əsgərlər bazarın ortasından keçirdilər:

– Hamınız bizə borclusuz, sizin dalınızı biz qoruyuruq. Burda pul qazanırsız, biz orda gülləbaranın altındayıq. Siz malınızı qiymırsız, biz canımızı veririk. Hamınız bizə borclusuz. – Əsgər bağırdıqca ağızının qırağı köpüklənirdi. Boğazının damarı şişirdi.

Hərə öz başının hayındaydı; deyirdi məndən uzaq olsun. Təki, bu bəla topası cəhənnəm olub getsin. Göyden bomba töküləndə qaçmayanlar bu beş-altı əsgər bazarın başından girəndə mallarını da yığıb aradan çıxırdı.

Çox vaxt bazarın yaşlı milisi onları uzaqdan görəndə özünü çayxanaya verib, arxası pəncərəyə otururdu. İki-üç çaynıq boşaldırdı. Ara sakitləşəndə çayxanadan kəmərinə darta-darta çıxıb, ortalıqda özünü göstərirdi, əlini belinə qoyub cərgələrin arasında gəzişirdi. İndi də elə oldu.

Əsgərlər bazardan çıxıb pavilyona gəldilər. Pavilyonun qarşısında dayanıb dərdləşən adamlar onları görəndə kənara çəkildilər. Hərə gözünü bir tərəfə qaçırdı. Göz-gözə gəlməyin bəlasını iki gün əvvəl görmüşdülər. Baxışmağa görə mübahisə düşmüşdü, cavan oğlan pavilyonun pilləkənində qalmışdı.

İçəridəki stolların əksəriyyəti tutulmuşdu. Yeyib-içirdilər. Kəndlərdən alverə gələnlər, avtobus sürücüləri, bazarın işçiləri, boş-bekar adamlar, xəlvəti iş quranlar içərini doldurmuşdular. Hamı bilirdi ki, bu pavilyonda ağılına gələn hər şeyi taparsan. Əsas odur ki, istədiyini kimdən alacağını biləsən.

Əsgərlər içəri girib ortalığa göz gəzdirdilər. Həmişə oturduqları yerdə kənddən gəlmiş bir neçə adam oturmuşdu. İştahla yeyirdilər. Əsgərlər stola yaxınlaşıb onların başlarında durdular.

– Qalxın! – Komandır astadan dedi.

Hamının ağızında loxması böyüdü.

– Niyə? Oturmuşuq də. Görmürsən çörək yeyirik? – Orta yaşlı kişi bozardı.

Pavilyonun administratoru özünü yetirdi. Tələşini içində gizləmişdi.

– Gəlin kabinetə... – gülümsəyib aranı yumşaltmağa çalışdı.
– Deməmişəm mənim yerimi boş saxla?
– İndi gedirlər. Avtobusları on beş-iyirmi dəqiqəyə çıxır. Gəlin, kabinetə gedək.

– Mənim bu pavilyonda stolum həmişə boş qalmalıdı. – Bağırıldı.
Hamı həyəcanla gözləyirdi, çəngəllər, qaşıqlar əllərdə qalmışdı, loxmalar ağır-ağır çeynənirdi. Bəziləri aradan çıxmaq üçün fürsət axtarırdılar.

Əsgərin ikisi stolun ayağından, başından tutub oturanların qarşısından götürdü, bir-iki addım arxada əyib üstündəkiləri yerə tökdü. Stolu yerinə qoydular.

– Durun gedin orda yeyin. – Komandir təpiklə stula vurdu. O birilər avtomatın qoruyucusunu baş barmaqlarıyla endirib, çaxmağı çəkdi.

Administrator dil töküdü, xahiş edirdi ki, qan tökülməsin. Bir tərəfdən də stula yapışmış adamları qaldırmağa çalışırdı.

– Durun, durun. Yediz. Avtobusunuz çıxır. Gedin.

Xadimələr süpürgə-xəkəndaz gətirib yeri təmizlədilər.

– Təzə bir şey var? – Komandir soruşdu. – Uşaqlar yorğundu.

– Var, var. – Administrator bir az arxayınlaşdı. Əliylə xadimələrə işarə elədi ki, tez yığsınlar ortalığı. – Gəlin, yuxarı gedək. Bayaqdan deyirəm kabinetə gedək. Mən bilirəm də qaqalarım nə lazımdı.

Administratorun dalınca yuxarı qalxdılar. Bəzi kabinetlərdən sərxoş səslər gəlirdi. Açarı çıxarıb qapını açdı, əsgərlər içəri girib divanlara yayxandılar.

– Mənə bax, Elxan, – komandir bütün ciddiyyətini, sərtliyini gözlərində göstərməyə çalışdı. – Şortu-mortu gətirmə bura...

Elxan onun sözünü kəsdi:

– Yox, yox, qadan alım, deyirəm təzədilər. Üçü var. Beş dəqiqə gözlə, gəlirəm.

– Yeməyə-içməyə də bir şey gətir. Manqaldan! – Komandir onun dalınca əmr elədi.

Silahları divana söykəmişdilər, kəmərləri papaqların içində kənara qoymuşdular. Komandir kitelini çıxarmışdı. Əsgərlər batinkalarının çalın-çarpaz bağını qarmaq şəklində tutduqları işarət barmaqlarıyla dartıb boşaldırdı. Partlamış kimyəvi bomba kimi iyələnmiş corab iyi içərini bir anda bürüdü.

Sağ tərəfdəki iri pəncərədən məscidin minarələri görünürdü. Aşağıda yuyulub, qüsullanan ölümlərin ruhları göyərçinlərə çevrilib məscidin o ağ dəmirli damına qonurdular. Bəziləri bir-birlərini tanıyır, ətrafına dönüb başlarını yırğalaya-yırğalaya quruldaşır, bəziləri də havaya atılıb, hirsli-hirsli qanad çalır, oturanları harasa çağırır, yenidən dama qonurdu.

Ruporlardan qəfil yayılan əzan səsinə göyərçinlər perikib, hərəsi bir tərəfə süzdü. Bir dəstə yaxınlıqdakı dolama pilləkənli üçmərtəbəli çay evinin damına, sürəsinə tərəf uçdu. Bəziləri pavilyonun başında dövrə vururdu. Bir qara quyruqlusu gəlib iri pəncərənin qarşısına qondu. İçəridən gələn səsküydən əsəbiləşirmiş kimi, yerində dövrə vurur, qanadlarını şüşəyə çırpır, otağa baxırdı.

Ofisiant oğlan sinidə gətirdiklərini stola düzürdü. Əsgərlərdən biri onu tələsdirdi:

– Kababçına denən, birinci buranı versin. Yoxsa, gəlib onun özünü şişə keçirdərəm.

O, çıxan kimi administrator üç qadınla içəri girdi. Gördüyü işin qürurunu təbəssümüylə göstərdi:

– Necədi? – Qapını arxasınca örtüdü.

Qadınların uzun ətəkli paltarları mövsümə görə nazik idi, həyəcan, soyuq onların qanlarına süzölmüşdü. Əlləri, çənələri titrəyirdi. İki təxminən eyni yaşda cavan gəlin idi. Üçüncü əməlli-başlı bəzənmişdi. Gözlərinin altını-üstünü boyamışdı, dodaqları çığırırdı. Əynindəki paltarın yaxası döşlərinin arasını göstərəcək qədər açıq idi. Ətli baldırları diqqət çəkirdi; gəlinlərdən fərqli olaraq daha rahat, daha gülərüz, gəlişindən məmnun idi. Hətta komandirin gözüne girməyə çalışırdı. İstəyirdi o, şəhvetli gözlərini erməni qızından çəkib ona yönəlsin, onu seçsin.

Komandir qurbanlıq qoyuna baxmış kimi, durub gəlinlərə yaxınlaşdı. Onların sinəsinə, yanbızına əl atdı. Gəlinlər diksinib geri çəkildilər.

– Sakit. Durun yerinizdə. – Administrator quldar hökmüylə bağırdı. Komandirə irişdi. – Təzədilər. – Başını aşağı dikib titrəyən qızın çənəsinə yumruğunu qoyub qaldırdı. Onun üzünə dağılmış saç bir az yanlara ayrılıb üzünü göstərdi. Döyüldüyü dodağının qurumuş qanından bəlli idi. – Erməni qızıdı. Mayranuş! Bu, delikatesdi.

Komandir nadir inci tapmış zərgər təbəssümüylə Mayranuşu aşağıdan yuxarı süzdü, qolundan qəfil tutub sərt çevirdi. Mayranuş səntirləyib üzünü divara dayandı. Komandir onun arxasına enli əliylə şapalaq vurub güldü.

– Bu mənim... – Mayranuşu qolundan tutub özünə tərəf çevirəndə üzünə qəfil sıçrayan tüpürçəkdən diksindi. Mayranuşun baxışlarındakı qəzəbqarışq nifrət komandirin gözlərinə batdı.

Komandirin şapalağı qulağına yapışanda, Mayranuş halsız bədənini saxlaya bilmədi.

– Hə, bax, bu maraqlıdı. – Komandir dedi. – Xoşlayıram də erməni qızlarını. Bunlardan ötrü həmişə Xankəndinə gedirdik – Administratora baxdı. – Hardandı?

– Bir yaxşı oğlan Bakıdan gətirib. Deyib, nə vaxt sözüne baxmadı, gülləni çax başına, at tualetə. Bu Səbişdi, mənim ürəyimdi. Burda çoxdandı. Bunu da özüm tapmışam. Küçələrdə yatırdı. İsti yerə gətirdim. Arxa-dayaq oluram.

Əsgərlər gəlinlərin gah saçına əl atırdılar, gah sinəsinə, gah da budunu sıxırdılar.

– Hə, yaxşı, bölüşək. Qan beynimə vurub. Dözə bilmirəm. – Əsgərin biri qolunu gəlinin boynuna saldı. Gəlin başını güclə onun qolunun altından çıxartdı.

– Buraxın məni. – Qorxudan dodaqları əsən gəlinin səsindəki yalvarışı heç kim hiss etmədi. – Qurban olum, buraxın. Mənə toxunmayın...

– Bəs niyə gəlmisən?

– Sən fikir vermə. – Administrator komandirə dedi. – Özbaşına deyillər. İşinizdə olun.

Səbiş gülümsünərək komandirə girişdi:

– Sən, deyəsən, donuz əti xoşlayırsan. Gəl, ağzına ceyran əti dəysin.

– Bu ermənidi ey, bunda qisas var, bunda müharibə var, döyüş var, əsirlikdə olanların hayfı var. Hələ dədəsinin, qardaşının qeyrəti... Başa düşdün? Səndə nə var?

– Qeyrətiniz olsun. Onda məni buraxın. Sizin taylarınız orda qadınların namusun-qeyrətin qoruyur... orda döyüşür... buraxın...

– Yum ağzını. – Əsgərin qəfil bağırtısından gəlin duruxdu. – Biz neynirik? Kef çəkirik? Biz də döyüşürük də... Deyirsən neyniyək indi, dincəlməyək? – Əliylə sinəsinə şappıldatdı. – Mən bu boyda canımı verirəm, sən bir şəftəlinin

söhbətin eləyirsən? Beş-on dəqiqə əylənək, kefirmizi açaq də. Burda nə var ki... səsinə atmısan başına. Məni masaj elə!

Gəlin çarəsizliyini anlayanda, gözünün yaşını saxlaya bilmədi. Administratora yalvardı:

– Borcumu qaytaracam. Anamın, atamın ruhuna and olsun, qaytaracam. İşləyib verəcəm. Qurban olum, burax gedim.

– İşlə də. Bu da iş. Pavilyonda ye, iç, isti yerdə qal. Bundan yaxşı iş yeri harda var? Camaat çadırlarda açıqdan, soyuqdan qırılır ey. Bit-sirkə basıb. Mən sənə isti yer, yemək verirəm. – Üzünü əsgərlərə tutdu. – İşinizdə olun. – Otaqdan çıxıb arxasınca qapını örtəndə, gəlinlər düşməyə əsir düşdüklerini hiss elədilər.

Mayranuş tələyə düşmüş ahu kimi çırpınsa da, komandirin əlindən qaçmağa fürsət tapmırdı:

– Muğanlıya getməliyəm. Yalvarıram, buraxın məni....

Komandir Mayranuşu divanın küncünə qısnamışdı. Əliylə onun saçlarını kənara daraqlamağa çalışırdı, Mayranuş imkan vermirdi. Pişik kimi cəld əl atır, iyrenmiş kimi, onun əlinə vurur, itələyir, çırpınıb əlindən çıxmaq istəyirdi.

Ofisiant əlində siniylə içəri girdi. Onları görəndə əvvəl duruxdu. Kresloda iki əsgərin bir gəlinin üstünə vəhşi heyvan kimi düşdüyünü görəndə üzünün ifadəsi dəyişdi. Komandirə baxdı. O, hələ də siçanıyla oynayan pişik kimi idi.

Oğlan divara söykənmiş avtomatı götürdüyünü, çaxmağı çəkib əsgərləri güllələdiyini gözünün qabağına gətirdi. Gətirdiklərini stola tez-tələsik qoyub, bir də gözəlti avtomata baxıb, çıxdı.

Komandir Mayranuşun qolundan tutub qaldırdı. Pəncərənin qarşısına gətirib qolunu arxaya buraraq başını qabağa əydi. Mayranuşun üzünü şüşəyə yapışdı. Hörümçək torunda pərvanə kimi çapaladıqca yorulurdu. Komandirin şilləsi, qapazı onu haldan salırdı.

Ofisiant içəri girib butulkaları, stəkanları qoyub dikəldi, istədi bir addım atıb avtomatı götürsün, gördü əsgərlər onu görəndə, pərt halda çölə çıxdı.

Administrator onu pilləkənin başında görəndə haylayıb çağırırdı. Pavilyona təzəcə girib stolda üz-üzə oturan Əbülfətlə Sabiri göstərib dedi:

– Apar ora. – İçində iki stəkanla çaynıq olan sinini onun qucağına basdı. Üzünü bir az toparlamış ofisiant sinini alıb aparmağa məcbur oldu.

Sinini bir əlində saxlayıb, isti çaynıqın altını stolun ortasına çırpdı. Başını qaldırıb hərbi geyimdə olan müştərilərin üzünə baxmırdı. Əbülfətlə Sabirin ona maraqla, təəccüblə göz qoyduğunu hiss eləmirdi. Oğlan sinini stola boşaldıb yuxarı qaçmağa çan atırdı. Cəsarəti onu ayaqlandırmışdı.

Sabir getmək istəyən ofisiantın qolundan tutdu, mülayim tərzdə:

– Dostum, – dedi. Onun qolunu buraxdı. – Bakıya zəng eləmək istəyirəm. Telefon bu yaxınlarda harda var?

Ofisiantın üzünün pərtliyi, acığı özü də hiss eləmədən dağıldı. İndi əvvəl Sabirə, sonra da enli, qara bıqlı Əbülfətə baxdı. Heç biri ona tanış gəlmirdi.

– Burda, – əliylə istiqaməti göstərdi. – Burdan çıxırsan bir az qabağa gedirsən poçt var. Orda.

– Sağ ol. – Oğlan gedəndə Sabir üzünü Əbülfətə tutdu. – İcazə olar, komandir? Uşaqlardan xəbərim yoxdu. Görüm Bakıya çatıblar...

– Hə. Çay iç, get.

– Bu saat gəlirəm... – Sabir durdu. Ailəsiylə görüşə gedirmiş kimi, həyəcanla pavilyondan çıxdı, pillələri iki-iki düşəndə yuxarı sevincək qalxan kişi onun çiyinə vurdu. Heç biri məhəl qoymadı. Kişi gəldiyi sevincə pavilyonun qapısında dayanıb əllərini qaldırdı:

- Bizimkilər Əsgəranı dağıdıb. Uraa! Beş kəndimizi qaytarıblar.
Stollardan qalxan sevinc, alqış səsləri pavilyonu bir anda bürüdü. Hamının alnının qırışığı açıldı.
- Allahverdinin, Şirinin uşaqları giriblər Əsgərana.
Stollardan əsgərlərin sağlığına bədələr qalxdı.
- Ə, axı, vazgen kimdir ki, bizim torpağı ala... Bizim elə oğullarımız var, əliyalın gedib İrəvanı yandırar.
- Qurban olum əsgərlərimizə. Allahın əli onların küreyində olsun.
Əbülfət əliylə işarə edərək kişini stola çağırırdı. Kişinin gözlərindəki sevinc şamın işığı kimi titrəyirdi.
- Ölən-itən çox olub, bilmirsən?
– Sən məndən yaxşı bilərsən, komandır. Bizə sən xəbər verməlisən.
Əbülfət kişinin kinayəsini hiss elədi. Özünü bir anlıq qarşısındakı orta yaşlı, saqqallı kişinin yerinə qoydu. Səngərdə döyüş getdiyi, ağdamlıların hücumu keçdikləri vaxtda, bir komandirin pavilyonda arın-arxayın oturub çaylaması təəccüblü idi. Pavilyona şad xəbər gətirib, hamının keyfini açan, əhvalını oyadan kişiyyə izahat verməyi özünə borc bildi.
- Xocavənddən indi gəlmişik. Orda batalyon komandiriyəm...
– Ay xoş gəlmisiz, komandır. – Kişinin eyni açıldı. – Gedək bizə, qonağım olun.
- Sağ ol, kişi, bir az işim var şəhərdə. – Əbülfət onun qarşısındakı stəkana çay süzdü.
- Bazardan nə almaq istəsən de, bu qaçan kömək eləsin. – Kənardakılardan ehtiyat edirmiş kimi, səsini qısıb boğazını Əbülfətə uzatdı. – Nə istəsən, taparam.
- Nə istəsəm? – Əbülfət məqsədli şəkildə sual verdi.
Kişi özündən razı halda arxaya yayxandı.
- Komandır, mən ağdamlıyam ey, qadan alım, Şuşada itirdiyin sancağı burda tapıb verərəm.
Əbülfət istədi kişini bu özündənrazılığa görə pərt eləsin:
– Rabitə maşını lazımdı. – Dedi. – Görmüsən o maşından?
Kişi gülümsədi:
– Kamazda istəyirsən, Uralda?
Əbülfət duruxdu. Kamazda olan rabitə texnikasıyla Uralda olan cihazların fərqi soruşmağa dili gəlmədi. Fikirleşdi ki, kişi özünü sındırmamaq üçün yəqin belə deyir.
- Uralda.
– Neçəsini?
Əbülfət geriyyə yol olmadığını anladı. Stəkandan çayı iri qurtumla içən kişiyyə diqqətlə baxıb məqsədini gözündən oxumaq istədi. Onun gözlərində hələ də şam işığı əsirdi.
- Birini.
– Taparam axşama qədər. Sizde o maşından başı çıxan var?
Əbülfət özünü dolaşdırdığını anladı. Bilmirdi nə cavab versin. Yalan demək istəmirdi, düzünü deməyə də çəkinirdi.
- Maşın olsun ki, öyrənsinlər də...
– Rusları da içində istəyirsən?
– Yox, ruslara etibar eləmirəm. Nə bilim nə eşidib, mənə nə deyəcək. Bəlkə elə mənim xəbərimi ermənilərə ötürdü. İlanın qarasına da, sarısına da lənət.
- Pul gətirmisən? – Qabağa əyilib pıçılıyla soruşdu, – Dollarnan satılır.

– Dollar? – Təəccübləndi. – Yox. Bizdə dollar hardandı?

– Yaxşı, ona da kömək eləyəyəm. Bazarda adam var, dollar satır. Dolları alıb gedərik maşını götürməyə.

Əbülfət çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Bilmədi qarşısındakı adam onu ələ salır, ya düz deyir. “Məni hərifləmək istəyir, deyir görüm komandirin üstündə pul varsa, axşam bir yerə çəkim, əlindən alım. Maşın, özü də o boyda Ural”. Əbülfət qarşısındakı adamın kələyini anlamış kimi, fikirli-fikirli gülümsədi.

– Maşın bizim çəsta çatanda pulunu sayıb verərəm. – Əbülfət kişiye hərif olmadığını hiss etdirməyə çalışdı.

– Adın nədi, komandır?

– Əbülfət.

Barmağıyla sinəsinə döyəclədi:

– Buralarda Cəbi deyirlər. Bəs demirsən, Əbülfət komandır, dollar yoxdu?

– Səhvini tutmuş kimi soruşdu.- Dollar bazarda bircə adamdadı.

Əbülfət əmin idi ki, bu alver elə stolda qalacaq, boş-boşuna söz güləşdirirlər. İki qumarbaz kimi sözü pul yerinə ortaya atıb bir-birlərini qorxutmağa çalışırlar. Odur ki, geri çəkilmədi.

– Sən də gedərsən. Dollardan neçə eləyir, verərəm. Sən də o manatı bazarda dollara çevirib maşını satana verərsən. Üstündə sənə də xeyir qalar. Beş-üç də sən qazanarsan. Zəhmət haqqın olar.

Təklif kişini qane elədi. Məmnun halda baxıb başıyla razılıq verdi. Stəkani nəlbəkiyə qoydu:

– Axşam elə burda görüşək. Maşının qiymətini deyərəm. İstəyirsən indi gedək, dollar məsələsini də danışaq. Razılaşandan sonra maşını sürüb gedərik çəsta. Pulu verərsən, mən də gətirib dollar alaram, verərəm maşının pulunu. – Kişi qəsdən hər şeyi izahlı dəqiqləşdirdi.

– Mən razı, Cəbi kişi. – Əbülfət onun uzanmış əlini sıxdı. – Sən get danış. Mən yoldaş gözleyirəm.

– Deməli, burda... Yeddidə, səkkizdə...

Kişi durub tələm-tələsik pəvilyondan çıxdı.

Əbülfət hələ də Cəbi kişinin əsil niyyətini anlama bilməmişdi. Hərbi maşının yağ-pendir kimi belə asanlıqla tapılıb, satılmağına inanmırdı. Əmin idi ki, kişi elə bu gedən getdi, bu gün bir də bura qayıtmaz.

Saatına baxdı. Cibindən pul çıxarıb çaynıkin altına qoyub pəvilyondan çıxdı. Pülləkənin başında dayanıb barıt qoxulu havanı bir-iki dəfə ciyərlərinə çəkdi. Ətrafa baxdı. Hamı müharibədən xəbərsiz kimi, öz işində-gücündəydi. Dalda duran milislər avtobusdan düşən cavan kənd uşaqlarını, döyüşə yararlı birini görəndə kimi qolunu qamarlayırdı. Nə qədər çırpınsa da, qolu zorlu milislərin əlindən yaxa qurtara bilmirdilər. Avtomatın lüləsini böyürlərində, bellərində hiss eləyəndə, təslim olurdular. Taxta kuzalı maşına öz xoşları ilə dırmaşırdılar.

– Bu saat bizə əsgər lazımdı. Siz də ortalıqda it döyürsünüz. Gedin də, bu torpaq sizin deyil? Gedin siz də əlinizə silah alın, döyüşün. Qeyrətiniz yoxdu? Kişi döyülsünüz? – Hərbi geyimli orta yaşlı, dolu bədənli komandır maşında çarəsiz oturmuş adamlara baxırdı. – Orda döyüşənlərdən nəyiniz artıqdı? Niyə qaçıb gizlənirsiniz? Ə, heç kişiliyiniz-zadınız yoxdu? Odey, erməni gəlib ey, qulağımızın dibindədi. Gedin qoymayın də... Kəndlərimizi əlimizdən alıblar, camaat nə vəziyyətdədi. Millət orda qırılır... Ə, heç vicdanınız yoxdu?

Maşında oturanların səsi çıxmırdı. Milislərin qomarlayıb tutduqları cavan bir oğlan çırpınırdı:

– Atama, anama xəbər eləyim gedim də... Buraxın, onlara deyim... Axtaracaqlar axı. Atam xəstədi. Vallah, axtaracaqlar. Heç olmasa deyim, sonra gedim də...

– Ə, az danış, qalx maşına. Çıx!

Gözdən yayınanlar özlərini bazara verirdi, qaçıb pavilyona gəlirdi. Pillekənin başında Əbülfəti görəndə yolunu dəyişib qaçanlar da olurdu. Əbülfət perikmiş cavanların yolundan pillekənin qırağına çəkildi. Aşağıda bir dəstə yeniyetmə toplaşmışdı. Əllərindəki paçevniki daşın üstünə qoyub çəkiclə qırmağa çalışırdılar.

Əbülfətin onlara maraqla baxdığını gören təkayaqlı dilənçi kişi gülümsündü:

– Yeniyetmələrdən ibarət raqatqaçılar dəstəsidir. – Əbülfətə dedi. – Birçə onu bilirəm ki, bu uşaqların əli silah tutanda bizim qanımız yerdə qalmayacaq. Bu uşaqlar hər gün ova çıxır. Bilirsən nə atırlar? Dey o paçevniklərin şarikini. Biz uşaq olanda belə şeylər aqlımıza gəlməzdi. Müharibə yetişdirir bunları. Bir gün eşitsən ki, sovet əsgərləri burdan başlarını tutub qaçıblar, bil ki, bu uşaqlar qovub onları.

– Olmaz axı. Onlar da güllə atsa, nətər olar? Onsuz da hərəsi bir aqla qulluq edir.

– Bu uşaqların qorxu-hürkü hissi çoxdan ölüb; ataları, qardaşları şəhid olanda. Biz uşaq vaxtı meyit görməzdik. Kənddə ayda, ildə bir yaddan çıxmış qoca ölərdi. Uşaqları yaxına buraxmazdılar. Babam öləndə mənə qonşuya göndərmişdilər. Mən də ölü görmək istəyirdim. Nə qədər bəhanə eləsəm də, çölə buraxmadılar mənə. O dərmanların üstünə yazılır ey, “uşaqların əli çatmayan yerə qoyun”. Biz indi meyitləri uşaqların əli çatmayan o yerə qoya bilmirik. Ta o yerlər də dolub.

Əbülfət içini çəkdi, başıyla təsdiqlədi. Sabirin gəldiyini görüb, kişinin qabağındakı qaba manatlıq qoyub aşağı düşdü.

Kefsiz görünürdü. Qarayanız adam bir az da qaralmışdı. Dərinə düşmüş gözləri çarəsiz baxırdı.

– Noldu?

– Gəlməyib deyir. İki gündü gediblər. Görən harda olar bunlar? Çoxdan çatmalıydılar axı...

– Narahat olma. Qonşuyla göndərmisən, yəqin elə bir yerdədilər də.

Sabir nə cavab verəcəyini bilmirdi. Əbülfətin sözləri ona təsəlli verəcək qədər deyildi. Arxayınlaşmağa bir səbəb tapmırdı.

Bunu Əbülfət də hiss elədi:

– Bu işləri yoluna qoyaq, İbad qayıtsın, sən uşaqların dalınca gedərsən. Bir-iki gün də qalıb qayıdarsan. – dedi.

– Sağ ol, komandır. Sizi burda qoyub qalmağa səbrim çatmaz... Sarı taksilərdən birinin arxa qapılarını açıb əyləşdilər. Pavilyondan gələn avtomat səsi, qəfil qalxan hay-küy dalğası gedən maşına çatmadı. Pəncərədən baxan Sabirin gözündə şəhər mənzərələri tez-tez dəyişirdi. Mərmiyə tuş gəlmiş ölü evlər, yaralı binalar, hasarlarda ürkək-ürkek boylanmış pəncərələr, bağır dəlmə-deşik divarlar, həvəslə suvaq vuran ustalar, həyəcanla şütüyən təcili yardım maşınları, bəzi küçələrin tinində arın-arxayın toplaşmış danışan adamlar, oynayan uşaqlar... Uşaqlar Sabirə oğlunu xatırlatdı; Azərin axırıncı dəfə gördüyü məyus siması, kövrək baxışları gəlib gözünün qarşısında durdu. Oğlu ona baxırdı. İndi Sabir o baxışların səsini eşidirdi: “Ata, bizi tək qoyma. Ata, yanında qalaq. Ata, sənsiz Bakıya necə gedək? Axı, sən həmişə deyirdin ki, mənə getmədiyim yerdə sizin də bir işiniz yoxdur.” Sabir oğlunun çənəsin-

dən qaldırıb onun titrəyən qaşlarının altında doluxsunmuş gözlərinə baxırdı. O gözlər getdikcə böyüdü, böyüdü, qapqara gözləri tunelə çevrildi. Tunel sürətlə onun üzündən keçirdi. Tunelin başında Mayranuş dayanmışdı. Həmişə onu pilləkənin başında durub gözlədiyi kimi durmuşdu. Sabirin həyətdən səsi gələn kimi Mayranuş qucağına qızını alıb pilləkənin başında dayanırdı. Sabir evin demir qapısını açan kimi onları dəhlizdə, pilləkənin başında görürdü. Haradan, nə vaxt evinə qayıtsa, Mayranuş onu, uzaq səfərdən qayıtmış kimi, sevincək qarşılayırdı. İstəyirdi, qapıdan girəndə Sabir ailəsinə qayıtdığını hiss eləsin. Çöldə, işdə yaşadığı hər şeyi qapıdan girən kimi unutsun. Unudurdu da. Pillələri qalxıb əvvəl Mayranuşun dodağından öpürdü, sonra da qızının başını, süd qoxulu yanaqlarını, buxağının ətrini ciyərlərinə çəkirdi.

Sabirin burnuna qızının ətri gəldi, dodaqlarında qızının dərisini, istiliyini hiss elədi. Gözünü açdı, Mayranuşla burun-buruna dayandı. Onun dodaqlarından öpdü. Mayranuşun yanağındakı qəmzə onun üzünə sehirlir bir gözəllik verirdi. Bəlkə də tələbə vaxtı elə bu gözəllik Sabiri ovsunlamışdı. Mayranuşu ilk gördüyü gün onun yanağındakı həmin qəmzə quyusuna düşmüşdü.

Maşının təkəri yolun qəmzəsinə düşəndə üçü də yerində atılıb-düşdü. Sabirin gözündəki təbəssümlü şəkillər sovurulub getdi. Yanağına gözünün yaşı süzüldü. Əlini üzünə aparıb, hiss etdirmədən sildi. Özünü toparladı. Gözünün qırağıyla komandirə baxdı. O, ətrafa göz gəzdirdi. Nəyisə görməyə, tapmağa çalışırdı. Sürücü bayaqdan bəri susmamışdı. Hər şeydən danışırdı.

Əbülfət qərara gəlib fikrini Sabirə bildirdi:

– Hərəsinin çastı bir yerdədi, biz bir-bir oraları gəzsək, günümüz yolda keçər. İbad da, uşaqlar da o təkədə çox çətin vəziyyətdədilər. Gərək hücum gecikməsin.

– Bunların milisində də, komandirlərində də ratsiya var... Axşama qədər İbadın planı hamıya çatdırılar. – Sabir əminliklə dedi.

Taksi kəsmə yoldan milis idarəsinin qarşısına çıxdı. Sürücü Əbülfətdən aldığı üçlüyü öpüb alına vurdu, "siftədi" dedi.

Əbülfətlə Sabir binaya girəndə həyətdə iki milis maşını gəldi. Milislər maşından tələm-tələsik düşüb arxa qapıdan pavilyondakı ofisiyanta düşürtdülər. Qolları arxadan bağlıydı. Səbişlə Mayranuşu da maşından düşürüb binaya apardılar. Mayranuşun başı aşağı olduğundan saçları üzünə dağılmışdı. Həlsiz görünürdü. Ayaqlarını sürüyürdü. Sayıqlaymış kimi, hərdən iniltisi eşidirdi:

– Azər... Azər...

Səbişin səsi dəhlizi başına götürmüşdü. Ağlayır, yalvarır, arxaya dartınırdı. Milislər onları çəkə-çəkə, söyə-söyə təcridxanaya gətirdilər. Dəmir barmaqlıqlı qapıdan içəri itələdilər. Hərəsi bir tərəfə səndələdi. Mayranuş yıxıldı.

Milis qapını bağlayıb yuxarı qalxdı. Rəisin qapısını döyüb içəri girdi. Əbülfətlə Sabir onun qarşısında üz-üzə oturmuşdu. Qapı açılanda, ikisi də gələnə baxdı.

– Nə səs-küydü?

– Pavilyonda ofisiyanta oğlan dörd əsgəri öldürüb. İçəridə sürtüklər də olub. Onları da gətirdik.

– Dörd əsgəri bir ofisiyanta öldürə bilibse, ta denən onlar matışkalardı də. Niyə öldürüb?

– Qeyrətinə toxunub. – Milis kinayəylə gülümsədi. – Avtomat varıymış içəridə, götürüb...

– Kimin uşaqlarıdır?

– Hələ bilmirik.

– İzahat al. Sonra danışarıq. – Rəis əlini yelləyərək ona çıxmasını işarə elədi. Üzünü Əbülfətə tutub yarımçıq qalmış sözüne davam elədi. – Bir kəşfiyyatçının o dağa gedib, elə bir mövqe tutması ağlasığmazdı. Nədi, qardaşın qurd ürəyi yeyib? – Rəis şəkilli vərəqə baxdı. – Dəqiq bilirsən ki indi orda sağdılar?

– İbad o məntəqəni dağıtmasa, ölməz. Bilirəm. Vaxtımız yoxdu. Bu gecə hər tərəfdən hücum olmalıdır.

– Demək asandı. Uşaqları havayı qırğına verə bilmərik axı. Sən birin atırsan, onlar beşini. Sənin atdığı gedib dağa-daşa düşür, onun atdığı camaatın başına, ev-eşiyinə.

– Bunun qarşısını almağa fürsət var.

– İyirmi üç yaşında bir cavan oğlan bir çastın əsgərinə neyniyə bilər axı? Başa düşürəm, mühasirədədir. Qardaşındır...

– Xeyr, məni başa düşmürsüz. Fikrim qardaşımı mühasirədən çıxartmaq deyil. Onun buna ehtiyacı da yoxdu. İbad getdiyi kimi qayıtmağı da bilir. Məqsədim Qartallı təpəni saxlamaqdı. Oradakı mövqeyə, toplara ehtiyacımız var.

– Yeddi nəfərin orada, o boyda postu dağıtması da ağlabatan iş deyil. Yaxşı, bu, beş erməni öldürdü, bəs sonra? Bunun nə qədər gülləsi var? Bu qədər əsgəri, kəndləri, Ağdamı bir beyniqlanlı uşağın planına qurban vermək də olmaz axı. Bu, gərək Bakıyla razılaşdırılsın...

– İbad o postu alacaq. – Əbülfət sözünün möhürü kimi barmağını stola döyəclədi. – Kömək olsa da, olmasa da.

Sabir də qalxdı:

– Rəis, o gizlin çastı da həməni beyniqlanlı oğlan tapıb. Onun dalınca üç erməni postunu keçib, ora çıxmışdıq.

– Biz o postu alsaq, oradan Qarakəndi dağıdırıq. Ağdamı da həmişə oradan vururlar. – Əbülfət təmkinlə dedi. – Mənim gedib batalyon komandirləriylə bir-bir danışmağım vaxt itkisi olar. Sizde svyaz var, yəqin onlarda da olar. Əlaqə saxlayın, xəbər verin. Bütün sərhəd boyu birdən hücum keçək...

Rəis başını buladı:

– Bayaq da dedim, indi də deyirəm. Olmaz! Bakıdan əmr var. Heç bir hücum olmaz. Bizimkilər danışığa gedəcək. Razılığa gəliblər. Bu məsələ sülh yoluyla bitəcək. Qardaşın da qayıtmağın yolunu bilirsə, lap yaxşı. – Sabirə baxdı, – yolu, izi bilirsənsə, get xəbər elə, necə gedibsə, elə də qayıtsın.

– O torpaqlar bizimdi. İşğal edən də ermənilərdi. Onlar geri çəkilməlidir. Biz öz yerimizdəyik.

– Bu, Bakının əmridi. Dövlət adamları, böyük bir qruppa danışığa gedəcək. Bax, sənə təkrar deyirəm, açıq-aşkar izah edirəm. Hücum yox ey, bir güllə də atılmasın. Aranı qarışdırmayın. Yoxsa, məsuliyyət sizin boynunuzda qalacaq.

– Ermənilər bizim qadınları əsir alsın, torpağımızı işğal eləsin, hər gün kəndlərimizi vursunlar, o qədər camaatı yerindən-yurdundan qovsunlar, biz geri çəkilek? Biz susub oturaq? Sülh dilənək? Kimnən?

– Oturmaliyıq! – Rəis səsini qaldırdı. – Elə bilirsən mənə xoşdur? Mən səndən də yaxşı görürəm öləni də, yaralını da, qaçqını da, vəziyyəti də. Bakı ordan zəng vurub tələb edir ki, komsomol təşkilatının rəhbərliyi, fəallar, könüllülər yığılıb gedək sərhədə, Ermənistanın komsomol təşkilatıyan,

partiya rəhbərliyiynən dostluq görüşü keçirək. Xalq sovet birliyində olduğu kimi, bir yerdə mehriban yaşasın. Bunu tələb edirlər. Birinci katibdən qatar yolunun açılmağını istəyir prezident. – Rəis çöşmüşdü.

– Bizim orda balalarımız ölsün, qadınların başına oyunlar açılsın, kəndlərimiz qarət edilsin, biz də gedək üzr istəyək. Barışaq! Bunu istəyir Bakı? – Əbülfət təmkinini pozmadan dedi. – Sizi yaxşı başa düşürəm. Amma bizə belə qorxaq sülh lazım deyil.

Sabir Əbülfətin dalınca otaqdan çıxdı.

– Burda vaxt itirmək olmaz. Gedək. Ordan Qaradağlı, bu yandan biz hücum edirik. İbad bacarar. – Sabir son sözünü dəhlizdə dedi.

Əbülfət başıyla təsdiqlədi:

– Rəisin də sözündə həqiqət var. Bu, məhlə davası deyil. Bizim onlara atmağa nə topumuz var, nə qradımız.

– Bizim tərəf niyə xonça tutub getməlidir? Bəlkə qurbanlıq qoç da aparıb erməni komsomol katibinin qapısına bağlasın? Komandır, deyirəm, görəsən, hökumətin xəbəri var ki, burda müharibədi? Bilir ki, torpağımız işğal olunur?

– Onu bilirəm ki, rəisin içi tüstülüyür. Dili bir söz deyir, ürəyi başqa.

Küçəyə çıxdılar. Sabir telefon köşkünə girib şüşə qapısını ördü. Barmağını rəqəmlərin üstündəki dəliyə soxub barabanı fırlatdı... Baraban nömrənin üstündə fırlandıqca onun gözləri yol çəkdi. Telefonçu qızın səsine Sabir tələm-tələsik Bakı nömrəsini sifariş verdi.

Qulağına tutduğu dəstəkdən ürəyinin döyüntüsünü eşidirdi. Sabir həmin otağı, telefona gələn, dəstəyə uzanan əli görürdü... Mayranuşun dəstəyə dəyən nəfəsini, səsini eşidirdi...

– Şura xala, Şura xala, Maya oradadı? Maya, uşaqlar... – Sabir yaşlı qadının səsini eşidən kimi soruşdu.

– Sabir?

– Hə. Hə mənəm, Şura xala. Maya, uşaqlar yanındadırmı?

Bir neçə saniyəlik səslər kəsildi. Telefonun dəstəyi Sabirin qulağında əsirdi.

– Azer burdadı.

– Bəs Maya... Bəs qızım?

– Ata... – Azərin səsi kövrəldi. Sabir hiss elədi ki, oğlu ağlayır.

– Hanı anan? Bacın...

– Anam...

Əbülfət təsadüfən çevrilib telefon köşkünə baxanda gördü ki, Sabir içəridə özündən çıxıb, dəstəyi telefona döyəcəyir. Sonra əriyirmiş kimi, aşağı çökdü... Telefon köşkünə yaxınlaşıb şüşəli qapını açdı. Sabir hönkürə-hönkürə ağlayırdı. Nə olduğunu necə dəfə soruşsa da, cavab ala bilmədi. Aşağı sallanan telefon dəstəyini qaldıraraq qulağına tutdu, ara kəsilmişdi. Dəstəyi yerinə asdı. Sabirin qolundan tutub qaldırdı.

– Nə dedilər?

Taksiyə oturmuşdular. Əbülfət Sabiri məcbur edirdi ki, elə indi Bakıya getsin, Mayranuşu da, qızını da tapsın. Sabir çətin gündə İbadın arxasından qaçmaq istəmədiyini dedi.

– Söz vermişəm ki, fişəngi mən atacam.

– Fişəng atan çoxdu burda. Sən get ailəni tap.

Əbülfət onu yolun kənarında düşürüb getdi. Sabir qərsiz qalmışdı, bilmirdi Bakıya getsin, yoxsa səngərdəki yerinə.

(Ardı var)